

1. Läsning och brevskrivning i historien

RECEPTIONSHISTORIA, hur ett litterärt verk mottagits i historisk tid, brukar i praktiken handla om professionella läsare, framför allt då kritikerna. De bär vittnesmål om sin läsning i dokument som är bevarade i tryckt form och därmed relativt tillgängliga för forskaren. Inom den läshistoriska och delar av den bokhistoriska forskningen styrs snarare intresset av att få en bild av hur de bredare lagren läste. När det gäller samtiden är det möjligt att gå till läsarna själva och fråga dem om deras läsning. Inom kulturstudier används ofta etnografiska metoder, som Janice Radway gjorde i sina banbrytande studier om kvinnors läsning av romantisk underhållningslitteratur och om bokklubben Book of the Month Club.⁴⁵ Läsning i historisk tid är mer svårtillgänglig. Vikten av att ta fram fakta om bokmarknaden – utlåningsstatistik från bibliotek, försäljningssiffror, distributions- och cirkulationsvägar, uppgifter om läsning i skolor och så vidare – har länge betonats både av litteratursociologer och bokhistoriker. Andra ledtrådar till läsningens historia framträder genom studier av hur läsning skildras i litterära texter eller undersökningar av hur kvinnors läsning skildrades i viktorsiansk press, som i Kate Flints inflytelserika *The Woman Reader 1837–1914* (1995).⁴⁶

Ett annat tillvägagångssätt är att undersöka läsningens historia genom de faktiska vittnesmål om läsning som går att finna i dagböcker, memoarer och, inte minst, brev. Ett genombrott för den historiska, empiriska läsforskningen var bokhistorikern Robert Darntons text ”Towards a History of Reading” (1986).⁴⁷ I tydlig dialog med den vid denna tid blomstrande litteraturvetenskapliga *reader response*-forskningen skriver Darnton att det borde vara möj-

ligt att utveckla en historia om läsning likaväl som en teori om läsning.⁴⁸ I texten beskriver han också hur frågorna vem, vad, var och när har studerats inom bokhistoria utifrån källmaterial kopplade till institutioner och bokmarknad. För den som vill utforska frågorna om hur och varför människor läste är källmaterialet emellertid mer svårfångat. Darnton menar att fastän den stora massans erfarenheter av läsning befinner sig bortom den historiska forskarens räckvidd, så är det ändå värdefullt att ta tillvara de spår av läsning som ett fåtal personer lämnade efter sig.

Detta har blivit något av en ledstjärna inom den läshistoriska forskningen: att all historisk läsning är viktig, liksom alla läsare. Problemet är bara att dessa källor är så svåra att få tag på. Den läshistoriker som intresserar sig för allmänhetens läsning måste använda många olika typer av material i sin forskning, skriver Jonathan Rose, allt från polisrapporter och testamenten till utlånings- och försäljningsstatistik, brev till redaktörer, minnesanteckningar från litterära sällskap, memoarer – och beundrabrev till författare.⁴⁹ Medan den bildade borgerligheten och olika eliter är välrepresenterade i arkiven, så är material från de lägre samhällsklasserna ofta inte bevarat. I detta sammanhang är alltså breven till Selma Lagerlöf ett viktigt undantag.

Barbara Hochman skriver att den läshistoriska forskningen tar sin utgångspunkt i läsaren som en verklig, historisk person (det vill säga inte som en teoretisk konstruktion), men att denna läsare knappast är representativ. Även om forskaren inte begränsar sig till relativt lättillgängliga källor såsom litteraturkritik är den läshistoriska forskningens läsare en aktiv meningsskapare, som tenderar att dra nytta av sin läsning – materiellt, emotionellt eller andligt. Hochman menar att läshistorisk forskning också borde inkludera fler sorters läsare – också de motvilliga läsarna, de som läser lite på grund av att de inte har tillgång till litteratur eller de som redogör för varför de inte läser eller har slutat läsa.⁵⁰

Breven till Selma Lagerlöf motsvarar som källa delvis Hochmans krav. Brist på litteratur är ett återkommande tema och det förekommer ofta att brevskrivare ber om böcker med hänvisning till att de inte har råd att köpa. Det som Hochman mer specifikt är ute efter – källor där läsning inte entydigt framstår som något gott – är emellertid svårare att finna exempel på. Brevskrivarna representerar förstås den aktiva, meningsskapande läsarroll som Hochman lyfter fram. Samtidigt komplicerar materialets bredd denna bild. Genom att inte avgränsa vilka brevskrivare som kan sägas vara ”läsare” för snävt, kan ur-

valet inkludera brev där läsning spelar en mindre central roll. Vi återkommer nedan till frågan om hur vi avgränsar läsare i detta material.

Att det läshistoriska forskningsområdet har vuxit betydligt, framför allt under 2000-talet, visas av att många historieskrivningar om läsning utkommit, det vill säga publikationer som tar ett stort grepp om läsningens historiska framväxt. Det mest kända exemplet är kanske Alberto Manguels *A History of Reading* (1996). Det är en kultur- och bokhistorisk översikt över läsning från antiken till moderniteten.⁵¹ Flera stora antologier har också utkommit, såsom Guglielmo Cavallos och Roger Chartiers *A History of Reading in the West* (1999), som spänner från antikens Grekland till nutid.⁵² Till skillnad från Manguels samt Cavallos och Chartiers studier, och många andra, utgår inte Steven Roger Fischer från den västerländska traditionen. I *A History of Reading* (2003) lyfter han istället fram läsningens historia i Asien och Latinamerika.⁵³

År 2011 publicerades de tre samlingsvolymerna *The History of Reading 1–3* som närmar sig området på olika sätt: den första ur ett historiskt perspektiv och med viss global spridning (1500- till 1900-tal), den andra med inriktning på Storbritannien 1750–1950, medan den tredje tar sig an principiella frågor om metod och material.⁵⁴ Året innan utkom också en antologi som samlar teoretiska nyckeltexter och nyare forskningsbidrag på området.⁵⁵ Dessa volymer har alla medverkande forskare från projektet med The Reading Experience Database (RED), en databas som samlar dokumenterade läsningar av kända och okända engelskspråkiga personer under perioden 1450–1945. Denna databas kan också betraktas som ett tecken på det ökande intresset för historiska läsare.⁵⁶

Även antologin *Reading in History. New Methodologies from the Anglo-American Tradition* (2010) bör lyftas fram. Den är som titeln antyder inriktad på metodfrågor och försöker överbrygga klyftan mellan den empiriska läsforskningen, som ägnar sig åt att analysera exempelvis utlåningsstatistik från biblioteken och försäljningssiffror från bokhandeln, och den teoretiska, som arbetar med hur mening skapas av en teoretiskt konstruerad läsare.⁵⁷

En pionjärinsats på det läshistoriska området är som redan nämnts Kate Flint's *The Woman Reader 1837–1914* (1995). Större delen av boken ägnar Flint åt historiska kommentarer om kvinnan som läsare, i skönlitteraturen, i rådgivningslitteratur, i bildkonst och i litteraturkritik. I ett kapitel undersöks också vad kvinnor faktiskt läste under denna period, hur de läste och hur de förhöll

sig till de generaliseringar, stereotyper och varnande exempel som fanns i samtidens offentlighet. Som källa använder Flint självbiografier, dagböcker och brev och det är medelklassens kvinnor som står i centrum. Hon visar att yngre kvinnors läsning i hög grad kontrollerades av familjen, i synnerhet fäderna. Giftna kvinnor skriver lite om sin läsning i dagböcker och självbiografier, vilket möjligen tyder på att de hade lite tid att läsa, eller att läsning inte ansågs som ett relevant ämne för en hustru och mor. Flint inkluderar också ett litet urval av uttalanden om läsning i arbetarklasskvinnors självbiografiska texter. Här präglas läsningen mindre av moraliska förbud och mer av det praktiska faktum att det inte fanns tid att läsa. Hon betonar även kvinnorörelsen som en viktig kvinnlig läsgemenskap, som också var betydelsefull för spridning av litteratur under denna period.⁵⁸

Ett annat viktigt bidrag på det läshistoriska området är Jonathan Roses *The Intellectual Life of the British Working Classes* (2001). Som Stefan Collini framhåller ger det grundliga arkivarbetet bakom boken en god bild av vilken roll läsning spelade i den brittiska industriella arbetarklassens autodidaktiska bildningstradition, från 1800-talets början till mitten av 1900-talet. Åsikterna går isär om huruvida man kan dra generella historiska slutsatser utifrån det självbiografiska material Roses resonemang vilar på. Collini menar att även om han presenterar individuella historier, som både är rörande och vetenskapligt intressanta, så rör det sig fortfarande om anekdotisk bevisning. De som valde att nedteckna sina läsvanor var också nästan uteslutande män, vilket utgör ett problem när intentionen är att dra generella slutsatser.⁵⁹ Rose gör en viktig poäng av att betona att historiska läsningar är oförutsägbara. Texter kan inte på ett enkelt sätt matchas med en tänkt publik och inte heller går det att förutsätta att vissa texter eller genrer lästes på bestämda vis. Flickor läste pojkböcker och identifierade sig med manliga hjältar och Bibeln lästes som en spänningsroman.⁶⁰ Arbetarklassen läste också i hög grad konservativa medelklassförfattare och klassiker, men utan att det påverkade deras radikala politiska värderingar.⁶¹

Samma år som Roses studie kom Martyn Lyons *Readers and Society in Nineteenth-Century France. Workers, Women, Peasants* (2001), som också den lyfter fram nya grupper av läsare. Lyons använder ett liknande källmaterial som Rose, en blandning av självbiografier, brev och biografier tillsammans med mer kvantitativa uppgifter om cirkulation och publicering av litteratur. Medan Rose betonar läsarnas intellektuella frihet, lyfter Lyons fram samhällets

kontrollinstanser, exempelvis skolan och familjen.⁶² Dessa är tveklöst historiskt mycket viktiga, men mindre synliga i breven till Selma Lagerlöf, som ju representerade ”god”, av skolan och kulturetablissemangen förordad litteratur. Christine Pawleys *Reading on the Middle Border. The Culture of Print in Late-Nineteenth-Century Osage, Iowa* (2001) undersöker läsning som på olika sätt är relaterad till skola och bibliotek på en mindre ort. Som framgår av titeln är platsen viktig. Det är den ofta också i breven till Lagerlöf, men med den skillnaden att läsarna skriver från många olika miljöer: storstäder, småstäder, byar och snudd på ödemark.⁶³

Elizabeth McHenry har i *Forgotten Readers. Recovering the Lost History of African American Literary Societies* (2002) belyst en till stor del bortglömd läsekrets.⁶⁴ Hon betonar liksom Pawley betydelsen av läsgemenskaper (*reading communities*) och i McHenrys studie har dessa en uttalat politisk betydelse. Vid sidan av *slave narratives*, som sedan länge erkänts som en av de första afrikansk-amerikanska genrerna, är brev, uppsatser och upprop viktiga källor som cirkulerades mellan olika läsecirklar och användes för självförbättring och identitetsutveckling. En del av de teman som är centrala i McHenrys studie återkommer i Barbara Hochmans *Uncle Tom's Cabin and the Reading Revolution. Race, Literacy, Childhood and Fiction 1851–1911* (2011). Hochman betonar liksom Rose att det inte går att förvänta sig att läsare följsamt går dit texten och paratexten leder dem.⁶⁵

I *Theories of Reading. Books, Bodies, and Bibliomania* (2006) granskar Karin Littau olika föreställningar om läsning ur ett historiskt perspektiv. Hennes huvudpoäng är att läsning som en kroppslig praktik har underbetonats i olika sammanhang, såväl i litteraturteori som i kulturella föreställningar om läsning. Boken utforskar den kroppsliga och känslomässiga sidan av läsning utifrån teoretiska och historiska föreställningar. Trots att Littau inte systematiskt undersöker empiriska material är hennes bok relevant när det gäller några av de läspraktiker som beskrivs i breven, där kropp, känslor och ett starkt behov av att läsa och skriva framträder som viktiga aspekter.⁶⁶

I den svenska forskningen finns många bidrag både på det bokhistoriska och litteratursociologiska området, exempelvis studier av lånebibliotek, förlagsväsen och bokmarknad.⁶⁷ Men det finns färre undersökningar av läsningens historia under 1800- och tidigt 1900-tal i den bemärkelse vi här intresserar oss för, det vill säga läsningens hur och varför, och inte primärt vad, vem, när och var, för att använda Darntons distinktion. Här berörs endast den forskning

som arbetat med läspraktiker i den aktuella historiska perioden. Några studier är särskilt relevanta för oss eftersom de placerar hur- och varför-frågorna i centrum. Gunnar Hansson var i en svensk kontext tidig med att studera empiriska läsare i sin avhandling *Dikten och läsaren* (1959).⁶⁸ Avhandlingens studier av läsning i utbildningssammanhang kan beskrivas som en tidig litteraturdidaktisk undersökning, men senare utforskade Hansson också läsare utanför den institutionella kontexten och har argumenterat för att kunskapen om vanliga läsares uppfattningar borde vara en självklar del av litteraturhistorien.⁶⁹ I detta avseende föregrep han senare internationell forskning, som *A History of Reading and Writing in the Western World* (2010), där Martyn Lyons argumenterade för möjligheten att skriva om litteraturhistorien ur läsarens synvinkel.⁷⁰

Två avhandlingar, Kerstin Rydbecks *Nyktet läsning. Den svenska godtemplarrörelsen och litteraturen 1896–1925* (1995) och Mats Dolatkhahs *Det läsande barnet. Minnen av läspraktiker 1900–1940* (2011), berör allmänhetens läsning av Selma Lagerlöfs verk.⁷¹ Rydbeck visar att Lagerlöf lästes flitigt i godtemplarrörelsen och också förekom som högläsning vid mötena. Dolatkhahs huvudsyfte är att undersöka barns och ungdomars läspraktiker under första hälften av 1900-talet. Han utgår bland annat från Carl Cederblads undersökning av bokbeståndet i svenska hem runt 1930. I en enkät utsänd till folkskollärare fick eleverna förteckna vilken litteratur som fanns i deras hem. Undersökningen är inte statistiskt representativ för den svenska befolkningen, men det är ändå intressant att konstatera att *Gösta Berlings saga* kommer på femte plats, efter Bibeln, psalmboken, Nya testamentet och *Prosten Heumanns läkemedel*. Bland de vanligast förekommande författarna ligger Lagerlöf på tredje plats, efter Jack London och Victor Hugo (om man räknar bort Bibeln och psalmboken).⁷²

Dolatkhah använder också Modersmålslärares förenings undersökning av barns läsvanor 1918–19. Den var avgränsad till elever vid flickskolor, läroverk och seminarier; 1 502 elever i Stockholm och landsorten utanför Göteborg undersöktes. Lagerlöf fick i denna undersökning en förstaplats som mest lästa skönlitterära författare bland flickorna och kom på sjätte plats bland pojkarna.⁷³ Det huvudsakliga källmaterialet i *Det läsande barnet* är samlingen *Biblioteksminnen* som består av intervjuer om läsvanor och läsintressen med personer med erfarenhet av bibliotek och folkbildning samt läsare och låntagare, alla födda mellan 1900 och 1920. Det är empiriska läsare i en lite annan bemärkelse än de som representeras i breven till Lagerlöf, eftersom

det handlar om muntliga utsagor om läsning som är dokumenterade explicit för forskning. Men de ger viktig information om tillgång till litteratur, olika attityder till läsning och olika sätt att läsa (nöjesläsning, känslomässig läsning, läsning för utveckling och insikt, motvilja mot läsning, läshunger) som också är igenkännbara i breven. Dolatkah ger även en mer fördjupad forskningsöversikt över områden angränsande till den läshistoriska än vad som kan ges här – den litteratursociologiska och utbildningshistoriska forskningen samt folkbildnings- och biblioteksforskningen.

Medan Rydbeck och Dolatkah undersöker läspraktiker över en längre tidsperiod, närmar sig Henning Hansen den svenska läshistorien under en specifik litterär epok: det moderna genombrottet, med betoning på 1880-talet.⁷⁴ Hans avhandling bär just titeln *Modern Reading* (2017) och syftet är att undersöka bokkonsumtion och läsvanor i olika delar av landet, med förteckningar över boklån och bokförsäljning som huvudsaklig källa. Därmed bygger avhandlingen vidare på Åke Åbergs forskning om läsning i Sveriges provins, i synnerhet hans bidrag ”Det moderna genombrottet i svensk landsort” (1995) om köpare av främst 1880-talets genombrottslitteratur.⁷⁵ Hansens studie grundas på källmaterial från tre olika arkiv – ett församlingsbibliotek i Munka-Ljungby, J. A. Sjöbloms kommersiella lånebibliotek i Lund och Gumperts bokhandel i Göteborg – men brev (till Sjöblom från hans kunder) och memoarer används också i tillägg till dessa.⁷⁶ Breven fungerar dock i avhandlingen främst som källa till information om vilken litteratur som efterfrågades, och ger få upplysningar om hur människor läste.

Fastän Hansens studie av läsare kronologiskt slutar ungefär där denna tar vid bidrar den med en gedigen översikt över läsningens förutsättningar i slutet av 1800-talet i Sverige: demografi, läskunnighet, bokproduktion och bokhandel samt lånebibliotek.⁷⁷ Avhandlingen tar även upp Sophie Elkan som en genombrottsläsare och går igenom hennes köp från Gumperts mellan 1880 och 1900. Som Hansen påpekar var hon förstås ingen vanlig läsare, utan en del av den kulturella eliten. De brev som Hansen stödjer sig på i detta sammanhang är främst de redan publicerade breven mellan Elkan och Lagerlöf, som visserligen ger en viss inblick i elitens litteraturval och tankar om olika författare men som inte säger så mycket om allmänhetens läspraktiker.⁷⁸

Till skillnad från Hansens tidsmässigt avgränsade studie följer Sara Andersson i avhandlingen *Läsande flickor* (2020) flickors läshistoria under en lång period: från 1900-talets början till tidigt 200-tal.⁷⁹ Hon utgår primärt

ifrån hur olika läsarundersökningar konstruerar flickor som läsande subjekt, men också hur flickor och kvinnor själva skildrar sina upplevelser av läsning utifrån Nordiska museets frågelista om läs- och skrivvanor från millennieskiftet 2000, där läsminnen från olika tider kommer till uttryck. Andersson diskuterar läshistorisk forskning, men förhåller sig framför allt till forskning i kulturstudier inriktad på läsare under sent 1900-tal och 2000-tal, och hennes avhandling bidrar med historiska perspektiv på hur normer och idéer kring flickors läsande förändrats över tid. Det är primärt de vuxna (och möjligen unga vuxna) som står i centrum i denna studie, men det finns många förbindelser mellan synen på flickors läsning och kvinnors, som vi återkommer till i kapitel 4. Dessutom förekommer förstås Lagerlöfs verk i de listor som i undersökningarna upprättades exempelvis med utgångspunkt i frågor om vilka böcker informanterna tyckte bäst om. I pedagogen Karl Bruhns undersökning från 1944, *Från prinsessan Snövit till Kavaljererna på Ekeby*, får Gösta Berlings saga exemplifiera de känslofyllda kärleksromaner som hålls fram som en motsats till den verklighetsnära familjeromanen.⁸⁰

Denna översikt över den läshistoriska forskningen illustrerar väl Leah Prices anmärkning i artikeln "Reading. The State of the Discipline" (2004), att forskare lägger olika betydelser i begreppet läshistoria, som kan omfatta många olika områden: "utbildningshistoria, kvantitativa studier av hur trycksaker distribuerats, textreception eller spridning av idéer".⁸¹ Vårt material är också svårt att avgränsa snävare. De läserfarenheter som brevskrivarna rapporterar är förstås avhängiga av hur litteraturen cirkulerades, i form av till exempel korta texter tryckta i tidskrifter och dagspress eller som uppläsning i radio. För många läsarbrev är också den utbildningshistoriska kontexten viktig, inte minst för alla brev från lärare och elever. Den offentliga receptionen av Lagerlöfs texter är inte heller en oviktig bakgrund för att förstå den del av publiken som kan antas ha läst recensioner. Olika delar av det omfattande fält som läshistoria kan sägas utgöra kommer att diskuteras nedan.

Brev som läshistoriskt källmaterial

Brev är en besvärlig källa för den läshistoriska forskaren inte bara för att de kan vara otillgängliga i arkiven och svåra att läsa, utan också för att de är så komplexa. Brevet har retoriska, och ibland rent av litterära, aspekter. Det har en självbiografisk sida och förmedlar samtidigt en idé om mottagaren. Läsar-

breven refererar både till historiska händelser och till fiktiva världar. Frågan är om individuella berättelser om läsning verkligen kan ge ett mer generellt bidrag till en läshistoria: går det att behandla brev till författaren som bevis på hur och vad man läste i förfluten tid?

Vissa parametrar i vårt material går att närma sig kvantitativt. Det handlar då om exempelvis vilka av Lagerlöfs texter som nämns mest frekvent, hur många män respektive kvinnor som skrev brev och hur brevsförskörden fördelar sig över tid. Dessa aspekter sammanfattades i bokens inledning. Fastän det går att ta fram rimligt pålitliga uppgifter om detta är det inte utifrån breven möjligt att uttala sig om vilka av Lagerlöfs texter som var mest *lästa*, om manliga eller kvinnliga *läsare* dominerar eller om man *läste* hennes texter mer på vissa orter än på andra. Själva läsningen ägde rum i en historisk verklighet vi inte har tillgång till. Det vi har är berättelser om läsning som indikerar något mer eller mindre starkt, men inte kan tjäna som otvetydiga bevis.

Men även om breven betraktas som efterhandskonstruktioner av läsningar, eller föreställningar om läsning, kvarstår flera faktorer som påverkar tolkningen och också trovärdigheten. I vilket syfte skriver man? Ibland är det bara för att beskriva en läsoplevelse, men oftare är det för att be om något – pengar, hjälp med publicering, tillstånd att översätta och så vidare. Då ligger det i sakens natur att brevskrivaren uttrycker en positiv uppfattning av författarskapet och författaren. Det kan finnas skäl till att ljuga om sin läsning, eller räkna upp titlar man känner till men faktiskt inte har läst. Men brev som detaljerat redogör för en läsning är sannolikt inte uppbyggda. Frågan är ändå om sådana brev har något att säga mer än om en individs läsning av en specifik text.

Bokhistorikern Simon Eliot har påpekat att alla historiska läsningar som vi har tillgång till idag är exempel på ovanliga handlingar av icke representativa personer.⁸² Å andra sidan visar varje berättelse om läsning ett sätt att använda litteraturen på som var möjligt att föreställa sig i samtiden och detta har också ett värde. Som Stephen Colclough framhåller kan individuella, dokumenterade läsningar inte frånskrivas historiskt värde på grund av att de inte är representativa. Vi måste istället placera dem i relevanta historiska kontexter och beakta deras mångfald och skillnader.⁸³ Clarence Karr, som använder beundrabrev till kanadensiska författare i början av 1900-talet för att belysa interaktionen mellan läsare, text och författare, hävdar att även om det bara är de verkligt engagerade läsarna som skrev sådana brev, utgör de ett viktigt tvärsnitt av publikens reception.⁸⁴

Ett sätt att hantera detta bevisvärdesproblem på är att undersöka de mönster som framträder. Det går då att skaffa sig en uppfattning om vilka de vanligaste anledningarna till att skriva var, när brevmängden ökar och minskar, se att de texter som överfördes till andra medier hade stort genomslag, konstatera att breven från skolvärlden är en betydande kategori och att förvånansvärt många placerade Selma Lagerlöf i en uttalat religiös kontext. Det går inte att göra några säkra kvantifieringar av dessa mönster eller teman, men de utgör goda indikatorer på var i materialet det är rimligt att göra nedslag för kvalitativa analyser. Och fastän man måste vara medveten om den dokumenterade, historiska läsningens icke-representativitet, så finns det anledning att tona ned den invändningen just för denna brevsamling. Det var kanske ingen vardaglig händelse att skriva till Selma Lagerlöf, men det var inte heller något exceptionellt.

Det finns fortfarande få studier som huvudsakligen arbetar med brev till författare som läshistorisk källa. Ett exempel är James Smith Allen som i *In the Public Eye. A History of Reading in Modern France* (1991) bland annat undersöker brev till kända franska författare. Han driver tesen att läsning under perioden blev en alltmer solitär aktivitet, samt att litteratur mer och mer kom att betraktas som ett verktyg för självinsikt och personlig utveckling och mindre som en källa till kunskap om världen. I synnerhet breven tycks fungera som ett sätt att formera sitt jag och skilja sig från en grupp.⁸⁵ Judith Lyon-Caen följer med *La lecture et la vie. Les usages du roman au temps de Balzac* (2006) i Smith Allens fotspår och undersöker läsares brev till Honoré de Balzac och Eugène Sue. Trots olika språk, nationer och tidsepoker finns det förvånansvärt många likheter mellan breven i Lyon-Caens material och breven till Selma Lagerlöf. Lyon-Caen skiljer mellan olika kategorier: brev från läsare som själva är författare eller skribenter och vill ha stöd från författaren, brev från läsare som identifierar sig med fiktiva karaktärer och brev från läsare som vill diskutera vad texterna har att säga om samhället. Dessa kategorier är också representerade i brevmaterialet. Dessutom finns det i breven till Lagerlöf liksom till Balzac och Sue en litterär, dramatiserande stil som används när läsarna skriver om sina egna liv. Det händer också att brevskrivarna imiterar författarens stil och språk när de skriver sina egna livsberättelser. Vanligast är dock att breven närmar sig självbiografi eller dagbok, genrer som Lyon-Caen framhåller som vanliga i breven till Balzac och Sue.⁸⁶ Lagerlöfs läsare använder hennes texter som tolkningsnycklar till sina egna liv. De uppfattar henne som

en person med förmåga att förstå deras predikament i livet och hennes texter tas som garanti för detta.

Ofta får brev fungera som en av många pusselbitar i den historiska receptionen av ett författarskap, som i T. R. Wrights *Hardy and His Readers* (2003), Katie Halseys *Jane Austen and Her Readers, 1786–1945* (2013) och Robert Mayers *Walter Scott and Fame* (2017). Wright går igenom den samtida receptionen av Hardys romaner kronologiskt och inkluderar både kritikens mottagande och exempel på allmänhetens läsningar i breven till författaren. Liksom med Lagerlöf är det omöjligt att skilja författaren från texten: det har funnits lika många Hardy som läsare, skriver Wright, och var och en projicerar sina egna föreställningar på författaren.⁸⁷ Breven från läsarna får i denna studie ändå en relativt undanskymd plats – det är, som ofta, författaren och hans verk som står i centrum. Halsey ägnar å sin sida den första delen av sin bok åt författaren, den andra – som utgör huvuddelen av boken – åt Austens läsare. Breven som används är främst från kända personer: Margaret Oliphant, Mary Mitford och Elizabeth Barrett Browning.⁸⁸

Att breven inte får så framskjuten position i dessa studier ska inte nödvändigtvis tolkas som att de har ett traditionellt litteraturvetenskapligt fokus på författaren. Det handlar också om att det framför allt är brev från kända personer som är bevarade från Austens samtid, samt att forskarna vill ge en bredare bild av receptionen än vad de kan få ut av en begränsad mängd läsarbrev. I Mayers studie av Walter Scott står breven dock i centrum som historiskt källmaterial.⁸⁹ Studien behandlar brev i Walter Scott-samlingen i National Library of Scotland, och inkluderar både en undersökning av korrespondens med författarkolleger och andra kulturella personligheter och med läsare och andra som ville ha Scotts stöd för att själva bli författare. En huvudpoäng är att Scotts författarroll skilde sig från Wordsworths och Byrons, som uppträdde som upphöjda romantiska diktare. Scott var istället i ständig dialog med sin publik och i viss mån underkastad läsare som riktade olika önskemål till honom. I detta avseende finns stora likheter med Lagerlöfs relation till sin publik.

En författare som mottog många beundrabrev är lord Byron. Corin Throsby diskuterar i ett par artiklar bevarade brev till honom från kvinnliga beundrare. De är exempel på en tidig fan-kultur och på hur läsare upprättar intima relationer till författare. I den meningen har de tydliga beröringspunkter med breven till Lagerlöf, som kanske inte lika ofta är oförblommerade kärleksbrev men likväl uttrycker, dyrkan, idolisering och en stark längtan efter författaren,

som de föreställer sig henne.⁹⁰ En annan del av den läshistoriska forskning som använder brev som källmaterial är snarare inriktad på specifika läsare än enskilda författarskap. Ett exempel är Susann Liebichs studie av en manlig medelklassläsare på Nya Zeeland genom ett familjearkiv som till stor del består av brevmaterial.⁹¹ Genom arkivet kan Liebich följa en persons utveckling som läsare över tid, medan breven till Lagerlöf snarare ger ögonblicksbilder av en mängd läsares läspraktiker.

Det är svårt att med utgångspunkt i breven till Selma Lagerlöf uttala sig om en kronologisk förändring just när det gäller läsning, även om breven på många andra sätt gestaltar historiska förändringar, så som de uppfattas av brevskrivarna. Breven är oftast handskrivna med varierande stil och ortografi. De kan vara allt från vykort och brevkort till tjugosidiga livsberättelser. Ofta finns ledtrådar till avsändarens klasstillhörighet, som de tjusiga försändelserna med brevhuvuden, skrivna med bläck i elegant handstil å ena sidan och å den andra de mer svårlästa, felstavade breven, nedtecknade på lappar eller billigt linjerat papper, med blyerts. I utgåvor av författarens brev eller särskilda korrespondenser går det att snabbt lära sig handstilarna, men att läsa dessa tusentals brevskrivare är en utmaning. Ett tiosidigt, illa strukturerat brev, där nästan varje ord får tydas, får en att skänka en tacksam tanke till de prydligt skrivna breven från de många folkskollärarinnorna som skrev till Lagerlöf.⁹²

Brev som kommunikationsform

I en artikel har Daniel Allington ifrågasatt möjligheten att, som exempelvis Jonathan Rose, använda brev och annat självbiografiskt material för att ge historiska belägg. Han framhåller dessa källor som konstruktioner av verkligheten och betonar istället det diskursiva snarare än det historiskt refererande.⁹³ Motsättningen mellan det historiskt refererande och det diskursiva synsättet är egentligen skenbar. Breven har många olika nivåer. Som tidigare nämnts är de djupt diskursiva i utsagor om läsning eller om författaren som uttalas i dem. Med ”djup” menar vi att utsagorna i breven innehåller lager av diskurser, bestående framför allt av olika auktoriserade läsningar och information om biografi, exempelvis i medierade bilder och berättelser om författaren. Till det kommer brevskrivarens konstruktion av sitt eget jag och sin egen berättelse. Allington exemplifierar hur denna jagkonstruktion kan påverka framställningen av läserfarenheter med den skotske poeten James Hoggs självbiografi,

där Hogg lyfter fram sin läsning av Robert Burns som central för sin tillblivelse som författare. På samma sätt kan Lagerlöfs läsare justera sina berättelser om läsning för att själva framstå i en viss dager, som mer litterärt bevandrad eller som mer värdig att motta ekonomisk hjälp.

Detta innebär dock inte att alla nivåer i brevet måste tolkas som medvetna konstruktioner av verkligheter. Vi är eniga med Dolatkhan, som menar att en "position som rent principiellt avfärdar de anekdotiska källornas refererande funktioner och som ser dem bara som diskursiva fenomen, riskerar att bli lika simplistisk som ett antagande om att de skulle ge direkt och objektiv tillgång till en förfluten verklighet".⁹⁴ När en brevskrivare återger detaljer om sitt liv kan det antas att just dessa händelser berättas som ett led i brevskrivarens konstruktion av sitt skrivande jag, men det betyder inte att händelserna inte inträffat. Precis som den "Selma Lagerlöf" brevskrivarna adresserar har olika nivåer, har också "brevskrivaren" det. Hen är en biografisk person, men också ett konstruerat jag. Det finns en brevöförfattare, som är en biografisk person, och ett berättande jag, som är en diskursiv eller kanske snarare en retorisk konstruktion. Liksom inom den självbiografiska forskningen måste också i många brev skiljas på det berättande och det berättade jaget, eftersom brevskrivarna återberättar en livshistoria och breven därför rymmer flera olika tidsplan.⁹⁵

Som retorisk genre har brevet en särskild position. Den har reglerats och lärts ut i handböcker i brevskrivning, så kallade brevställare, och vissa retoriska konventioner är synliga långt in på 1900-talet. Retoriken erbjuder också verktyg för att analysera brevets uppbyggnad. I brevställarna från 1900-talets första hälft lever traditionerna från 1800-talet kvar, exempelvis genom mönsterbrev för olika ändamål. Till och med för telegram gavs det anvisningar. Breven är inte alls låsta vid de retoriska beståndsdelarna som skulle ingå i brev av en särskild karaktär, exempelvis lyckönskningar eller *petitoriae*, brev med en bön eller begäran om något, men de kan analyseras med hjälp av äldre retoriska anvisningar. I den retoriska traditionen uppdelades breven i genrer utifrån brevanledningar (*causae*) och några av de viktigaste brevtyperna är tydligt igenkännbara i breven till Selma Lagerlöf, exempelvis bönebrev och tackbrev.⁹⁶ Som Eva Haettner Aurelius framhållit kan olika typer av brev – brevgenrer, som hon kallar det – också kombineras i en och samma försändelse.⁹⁷

Den retoriska formen är en del av brevens *epistolarity*, för att använda Janet Gurkin Altmans begrepp. I *Epistolarity. Approaches to a Form* (1982) diskuterar hon främst brevromaner, men bidrar samtidigt till att avgränsa brevskrivning-

ens villkor. Ett sådant villkor är avstånd: brev skickas från en brevskrivare till en mottagare, som befinner sig någon annanstans, och brevskrivaren kan antingen understryka avståndet eller det faktum att brevet överbryggat det. Den rumsliga aspekten blir därmed framskjuten. Brevskrivare föreställer sig ofta Lagerlöf på Mårbacka eller bekymrar sig över att inte veta om hon är i Stockholm eller Falun eller utomlands. De placerar alltsomoftast sig själva geografiskt och rumsligt, exempelvis kan brev från skolklasser börja så här: ”Vi är 12 barn i Kvarnbackens skola. Den ligger i Hedemo socken.”⁹⁸

I det material Gurkin Altman undersöker är också det att vara eller inte vara en förtrogen en viktig parameter i brevrelationen. Denna förefaller mindre relevant i vårt material med tanke på att relationer mellan avsändare och mottagare sällan etableras, men de aktualiseras ändå indirekt i brevskrivarnas förklaringar till varför de vänder sig till Selma Lagerlöf och ursäktar för att de vågar närma sig den kända författaren. Den förklaring som anges har ofta att göra med förtroende: ”Doktor Selma Lagerlöf, jag beder om ursäkt för att jag skriver detta brev, men jag hörde på Radion om Doktors stora förståelse och kärlek till de som fått det tungt här i livet.”⁹⁹ Gurkin Altman framhåller också att brevet har en tvetydig status mellan det offentliga och privata: brevet är förknippat med intimitet, men är samtidigt adresserat till en publik – mottagaren – och förblir därefter i allmänhet utom avsändarens kontroll; det kan förstöras, publiceras, eller som i detta fall, överlämnas till ett biblioteks samlingar.

Den temporala aspekt som redan berörts är också viktig. Brevet försöker inte bara överbrygga ett rumsligt avstånd, utan också ett tidsligt. Avsändaren skriver i ett nu för en mottagare som mottar brevet senare. Vad gäller denna aspekt ingår väntan på svar som ofta beskrivs i följande brev, eller rent av besvikelse över uteblivet svar, vilket det också finns exempel på i samlingen.¹⁰⁰ Brevet riktar sig mot två världar: brevskrivarens här och nu och mottagarens här och nu.¹⁰¹ Dessa två dimensioner är tydligt närvarande i breven till Lagerlöf, särskilt den första.

Liz Stanley, som under många år arbetat med den sydafrikanska författaren Olive Schreiners brev, ger i en artikel en definition av brevets centrala egenskaper. De är, som Gurkin Altman också framhåller, dialogiska. Strukturen och innehållet i en brevskrivares brev förändras också beroende på mottagaren och under tidens gång. Det är förbundet med ett specifikt ögonblick och anpassat efter förutsättningarna i detta ögonblick, till exempel genom att brevskrivaren anlägger en särskild ton eller skapar ett särskilt brevjag. Brevet har både sin

egen etik och logik och är sällan anpassat till forskarens behov av strukturerad information. Stanley betonar likheten mellan brevet och annan social interaktion och andra forskare har jämfört med det muntliga samtalet, inte minst genom att brevskrivaren skapar en känsla av närvaro genom att anknyta till den skrivsituation där brevet tillkommit.¹⁰²

Marie Löwendahl ifrågasätter i sin avhandling om kvinnors brevskrivning under 1700-talet brevforskningens starka betoning av retoriken. Hon framhåller istället inflytandet från konversationen och brevet som en ersättning för samtalet snarare än för det retoriska talet.¹⁰³ Detta är en viktig poäng för breven mellan vänner och familjemedlemmar. Breven mellan Selma Lagerlöf och Valborg Olander har just en sådan tydlig samtalskaraktär. Inte minst understryks detta av de luckor i korrespondensen som uppstår när telefonen blev ett vardagligt sätt att kommunicera. I breven från okända till Lagerlöf kan dock i högre grad retoriska mönster urskiljas, eftersom de inte bygger på en redan etablerad relation.

Stanley pekar på en egenskap som bidrar till att göra brev både intressanta och svåra för forskare: de stör de behändiga uppdelningarna mellan privat och offentligt, mellan att tala och skriva, mellan närvaro och frånvaro.¹⁰⁴ Breven är ett slags mellanting mellan privat och offentligt. Under 1800-talet lästes de ofta högt, och i detta fall blev de ett material tillgängligt för forskare på ett nationalbibliotek. Stanley lyfter fram tre olika sätt att betrakta och använda sig av brevsamlingar: som komplex källa till forskning, som en samling (exempelvis en viss, ofta känd, brevskrivares korrespondens som betraktas i sin helhet) och slutligen som föremål för den textkritiska utgivningens noggranna restaurering av viktiga brev, även i detta fall ofta framstående författares eller andra offentliga personers.¹⁰⁵ Här är det alltså den första aspekten som står i centrum.

Med tanke på alla de vetenskapliga överväganden som måste göras när brev används för att få reda på hur, varför och var människor läste skönlitteratur i förfluten tid är det inte utan att man överväger att följa William St. Clairs rekommendation att välja andra källor som är mindre subjektiva och individuella, såsom bibliotekskataloger eller utbildningshistoriska arkiv.¹⁰⁶ Men då skulle tendensen inom forskningen att favorisera det offentliga över det privata förstärkas. Brevsamlingens storlek motverkar också risken för att berättelserna stannar vid det anekdotiska och individuella. Fastän den läsning som dokumenteras i brev till författare varken kan betraktas som helt tillförlitlig eller entydig ger breven ändå tillgång till berättelser som inga andra källor ger.

Vad är en läsare?

En svårighet med brev som läshistorisk källa är att de sällan är renodlade läsarbrev. Brevskrivare har som sagt ofta flera ärenden på en gång. De som skriver till Lagerlöf kan berätta sin livshistoria, be om pengar och samtidigt uttrycka åsikter om författarens litterära verk eller nämna att de läst om henne i tidningen. Det är därför förknippat med vissa svårigheter att avgränsa vilka av alla brev i urvalet som kan karaktäriseras som "läsarbrev". Hur ska det i detta rika flöde av historisk information gå att skilja ut vad som kvalificerar sig som en läsning av Selma Lagerlöfs texter från vad som utgör en reaktion på henne som offentlig person? Om en läsare är en brevskrivare som tydligt talar om att hen har läst minst ett av Lagerlöfs verk, hur hanterar vi då de brev som i mer generella termer uttrycker sin beundran för hennes författarskap eller person? "[T]ack för den odödliga rikedom Ni skänkt genom ert skriftställarskap" kan det heta, utan att det specificeras närmare vad brevskrivaren menar att hon skänkt.¹⁰⁷ Mer grundliga beskrivningar av hur läsaren uppfattade, använde eller tolkade en särskild text är visserligen numerärt sett relativt rikliga, men procentuellt sett i brevsamlingen är de inte lika omfattande.

Ett sätt att hantera problemet är att utgå ifrån en strikt definition och vaska fram de brev som innehåller en mer artikulerad och specifik reception av en eller flera texter. En betydande nackdel med en sådan definition är att vår undersökning då skulle gå miste om en hel del viktig information om läs- och skrivpraktiker. Brev som kanske bara otydligt uttrycker en läsning av författarskapet är ofta del i mer generella mönster som skulle försvagas och kanske försvinna om en striktare definition tillämpades.¹⁰⁸ Det finns till exempel strukturer som är intressanta ur retoriskt perspektiv för brevet som genre. Vi har kunnat se en likartad användning av olika troper, som att en brevskrivare fått ingivelsen att skriva till Selma Lagerlöf i en dröm. Det finns vissa återkommande sätt att grunda sitt *ethos* på visavi olika ärenden.

En tydlig tendens i brevmaterialet är som sagt att antalet brev ökar när Lagerlöf framträtt i medierna, exempelvis i en intervju. En kort artikel i *Husmodern* 1935 ökade brevkörden det året radikalt, eftersom det i artikeln nämndes att breven om ekonomisk hjälp ibland gav resultat hos henne.¹⁰⁹ Likaså ökade brevkörden i samband med jubileer, såsom födelsedagar. Ett annat mönster är att brevskrivarna ofta hänvisar till Lagerlöfs biografi för att förankra sitt ärende. Lärare som vill bjuda in henne till ett evenemang, intressera henne för

något pedagogiskt initiativ eller be om lov att få använda någon av författarens texter i en publikation, tilltalar henne som en kollega eller som en pedagogisk pionjär. Personer som ber om ekonomisk hjälp för att behålla ett hem, hänvisar till Lagerlöfs egen erfarenhet av att förlora sitt hem. Med en snäv definition av läsare skulle brev av detta slag detta inte inkluderas i materialet och förekomsten av dessa teman i receptionen – som i vid mening har anknytning till Lagerlöfs texter – inte bli synlig.

Ett mer inkluderande sätt att definiera en läsare är att betrakta hen som en person som ger uttryck för att ha läst något eller några av Lagerlöfs litterära verk, men också någon som läser författarskapets ”paratexter”. Gérard Genettes begrepp paratext definieras ofta som det material i en bok som inte tillhör själva den litterära texten, men det kan också användas i en bredare bemärkelse. När Genette beskriver olika typer av paratexter inkluderar han utöver förord, baksidestext och annat – som kanske främst förknippas med termen – också kommentarer som tillförs i efterhand, exempelvis intervjuer med författaren. ”Epitext” kallar Genette den paratext som kommer efter textens publicering. Den offentliga epitexten behöver inte heller härröra från författaren.¹¹⁰ Genettes definition av den offentliga epitexten som en paratext som inte är sammankopplad med texten täcker en stor del av den respons Lagerlöf fick. Här förekommer epitext i andra medier, exempelvis framträdande i radio, men också epitexter som författaren hade mindre inflytande över, såsom alla gratulationer i tidningarna på 70-årsdagen. Utifrån denna definition kan begreppet epitext användas för att beskriva hur brevskrivarna vänder sig till en ”Selma Lagerlöf”, där författarroll och biografisk person är sammansmälta.

De som skriver till Lagerlöf adresserar inte bara en faktisk person med särskilda erfarenheter, utan också ”Selma Lagerlöf” – en konstruktion som består av olika allmänt spridda fragment av hennes biografi, ”biografem” för att använda Roland Barthes begrepp. Skälet till att just detta begrepp lämpar sig för att använda för analys av breven är att det omfattar en relation. *Sade, Fourier, Loyola* (1971), där begreppet beskrivs, handlar om Barthes egen läsning av dessa författare. De fragment som väcker genklang i hans personliga läsning är de som bildar hans Sade-, Fourier- och Loyola-biografem.¹¹¹ Ett biografem är alltså inte ett fragment av någons biografi eller texter i största allmänhet, utan ett fragment som uppfattas som meningsbärande av en specifik läsare. Den senare texten *Le plaisir du texte* (1973) förtydligar också relationen mellan text och författare. Där skriver Barthes att läsaren söker författaren i texten:

hens närvaro i texten är en del av läsarens *plaisir*. Som institution är författaren död och den biografiska personen bakom verket har inte tolkningsföreträde, men läsaren begär författaren och behöver författaren, såsom författaren behöver läsaren.¹¹² Barthes skriver om läsning av texten, inte av paratexter, som i många fall är källan till de biografem som läsarna i denna studie skapar. Men det går inte att skilja de biografem som framträder i läsarnas läsning av Lagerlöfs egna texter från dem som läsaren skapar med utgångspunkt i olika publika epitexter. Selma Lagerlöfs berättarroll influerade hur hon sågs som författare i offentligheten, och motiv som är viktiga i hennes texter kan i många fall hänföras till biografiska händelser. Vi kommer alltså att använda Barthes biografem-begrepp i denna utvidgade bemärkelse: läsaren skapar biografem i dialog både med Lagerlöfs texter och de publika epitexterna.

I de flesta fall går breven i dialog med en bild av "Selma Lagerlöf" i högre grad än med de litterära verken. Ett annat sätt att formulera detta är att den medierade bilden av Lagerlöf är mer närvarande i breven än hennes litterära verk. Biografen gör sig ofta gällande även i de mer renodlade läsarbrevens eftersom Lagerlöf använde vissa händelser i sitt liv för att skapa en berättelse som understödjer särskilda läsningar av hennes författarskap. Vad är till exempel historien om Mårbacka för sorts berättelse? Vad innebär den för ett författarskap och för responsen från läsare? Brevens visar som sagt tydligt att det finns en gemensam kunskap om flera delar av Lagerlöfs biografi som används i mottagandet av verken, och en sådan rör hemmet som förlorades och återköptes. Detta hände i Lagerlöfs liv, finns med i hennes självbiografi, är ett motiv i hennes litterära texter och en händelse relaterad i biografier, i kritik och forskning och i pressen. Med inspiration från Boris Tomashevsky har vi här valt att kalla en historia sammanvävd av olika biografem som uppstår i läsarens möte med Lagerlöfs texter och offentliga gestaltningar för en "biografisk legend".¹¹³ En sådan konstruktion, som alltså består av flera biografem, utgör ett filter för förståelsen av verket.

Det finns gott om biografiska legender om Selma Lagerlöf. Hur idén till *Gösta Berlings saga* kom till henne under en promenad i Stockholm till exempel. Eller att de berättelser som fastern Nana berättade för henne som barn är källan till den kreativa fantasin. Eller betydelsen av att Lagerlöf sedan barn-
domen var halt. Än idag påverkas den offentliga bilden av Selma Lagerlöf av sådana legender, som förknippar henne och hennes skapande med tidpunkter (barndom, ungdom, studier, yrkesliv), platser (Mårbacka, Stockholm, Lands-

krona, Dalarna, Italien, Jerusalem), situationer (högläsning, resor, framträdanden, möten) och sammanhang (syskon, utbildningen, väninnor, Svenska Akademien). Detta är en del av det biografiska stoff som hade och som fortfarande har ett stort inflytande på publikens förståelse av författarskapet.

Det faktum att Lagerlöfs berättelser överfördes till andra medier ledde inte bara till att dessa nådde flera, utan också till att *personen* Selma Lagerlöf fick ett större publikt genomslag – hon blev en litterär celebritet. Ett exempel är en med fotografier illustrerad text av Lagerlöf i *Vecko-Journalen* 1934 i samband med en uppsättning av *Dunungen* i München (se tidningssida på nästa uppslag). Den som framträder i massmediernas bilder är ofta en person som inte i första hand iscensätts som författare. I texten om *Dunungen* handlar det visserligen om hur Lagerlöf fick idén till berättelsen, men bilden representerar inte i första hand författarrollen: ”Selma Lagerlöf med gamla Brunte hemma hos sig på Mårbacka”, lyder en av bildtexterna. De övriga bilderna exploaterar också den nostalgiska kopplingen till Värmland, ”vyerna från de trakter Selma Lagerlöf skildrar”. Vi ser också ”Dunungen i Anne-Marie Brunius älskliga gestaltning”, vilket ytterligare ger intrycket av kändisreportage, om vi inbegriper det ackompanjerande bildmaterialet och inte begränsar oss till texten.¹¹⁴

Läsningen av epitexterna kan med andra ord inte separeras från läsningen av författarens egna texter, men trots det är det förstås intressant att särskilt studera de brev som uttryckligen innehåller reaktioner på läsningen av och synpunkter på Selma Lagerlöfs verk i syfte att få veta något om hur de användes och mottogs, samt hur brevskrivarnas mottagande skilde sig från den offentliga receptionens professionella läsningar.

Brevskrivarnas textläsningar, såsom de uttrycks i breven, varierar stort. Michel de Certeau skriver i ”Reading as Poaching”, en text i *The Practice of Everyday Life* (1984), att vardagsläsaren uppfinner något annat än författaren avsåg; hen kombinerar fragment och skapar något nytt. Samtidigt ingår läsaren i ett hierarkiskt, socialt system som får hen att i varierande grad anpassa sig till auktoriserade betydelser som tillskrivs vissa texter och författare av kulturella eliter. De uppfattningar om ett verk som ses som legitima formuleras ofta av personer som har kulturell makt, såsom kritiker och lärare.¹¹⁵

Att läsningarna i viss mån är styrda av offentligt legitimerade tolkningar är tydligt i många brev. Vissa artiklar om Lagerlöf genererar direkta reaktioner från läsarna, som sällan går i direkt polemik med de offentliga läsningarna. Bland breven från bildade samhällsklasser finns exempel på utförliga

Hur jag fann Dunungen

av

Selma Lagerlöf

En dramatisering av Selma Lagerlöfs »Dunungen» står inför sin premiär på en av Münchens största scener. Till evenemanget har dr Lagerlöf skildrat denna vackra sanna saga om henne som en gång stod modell för denna författarinnans älskligt formade kvinnoestet.

Det var för resten inte jag själv, som fann henne, utan en ung fru bland mina bekanta, en mycket förjuszande ung fru, inom parentes sagt.

Kanske att hon dock inte var fullt så förjuszande som vanligt den tiden, något av de första åren av nittio-talet, som jag nu tänker på. Hon, som annars hade ett strålende humör, hade överfallits av det svarstaste tungsinne.

Vad anledningen kunde vara, visste hon knappast själv och ingen annan heller. Hon var gift med den mannen, som hon alltid hade älskat, hon hade satt två raska pojkar till världen, hon var alldeles frisk. Hon och hennes man var inte särdeles förmögna, men vad har penningfrågan att betyda för två unga människor, som är duktiga och sparsamma och älskar att arbeta?

Trots all denna lycka satt hon dagarna i ända och tänkte sig den mörkaste framtid. Hennes man skulle dö bort från henne och de små barnen. Hon skulle nödgas gå omkring i husen som hjälphustru. Till sist skulle barnen resa till Amerika, och hon skulle sluta på fattighuset.

Det var sådana där framtidsperspektiv, som hon upprullade för sig dag efter dag. Det var verkligen farligt, därför att de uppdiktade sorgerna jagade bort sömnen, gjorde henne svag och retlig och tärde på krafterna.

Nåväl, mitt uppe i allt detta hände något, som borde ha kryat upp henne. Hennes man fick en anställning vid ett stort sågverksbolag. Lönen var kanske inte mycket större än den han redan hade, men de skulle få fri bostad på en av bolagets egendomar. Alla var överens om att detta betydligt förbättrade hennes framtidsutsikter, endast den unga frun själv forlör att se allt i svart. De skulle nödgas flytta till en annan provins, och detta var alldeles nog för att försätta henne i ångest. Så länge som hon hade levat kvar i hembygden, hade hon känt en viss trygghet. Dessutom var mannen tvungen att tillträda platsen genast, han skulle nödgas fara i förväg och lämna åt henne att ordna med inpackningen och avsändandet av deras tillhörigheter. Hon förstod inte hur hon skulle orka gå i land härmed.

Allt blev ändock ordnat och ombesörjt,

Selma Lagerlöf med gamla Brunte hemma hos sig på Mårbacka. (V.-J.-bild tagen till författarinnans 75-årsdag.)

och en mycket vacker sommarkväll åkte hon fram på landsvägen, som ledde till hennes nya hem. Hon hade då en dagsresa på järnväg bakom sig, det hade varit oödligt hett, barnen hade varit tröttsamma, reskamraterna otåliga, en av tjänsteflickorna hade blivit sjuk under resan. Man kan nog tänka sig, att den tryckande känslan av kommande olyckor inte hade lättat, utan låg kvar i själen mera hotande än någonsin.

Hennes man hade varit henne till mötes vid stationen och satt nu bredvid henne i vagnen. Han försökte muntra upp henne med att berätta, att de skulle bo på en stor bruksherrgård. Det hade bött storfolk där förr i världen, men numera hade bruksdriften avstannat där som på andra håll, och de forna ägarna hade måst sälja sin vackra gård och flytta därifrån.

Allt det där gjorde henne emellertid endast mer sorgsen. Hon föreställde sig ett gammalt förfallet ställe med insjunket tak och bräckta fönsterrutor. Hon var alldeles viss om, att det var där, som olyckan skulle slå ner på henne.

Trots trötthet och förtvivlan lade hon dock märke till att hon åkte fram genom något, som hon ville kalla ett herrgårdslandskap, rikt på små sjöar, små älvar, små trädbevuxna kullar, små åkertegar, små blomkantzade stigar i behaglig omväxling. Det liknade verkligen en stor naturlig park, och här och där på kullarna låg vita herrgårdsbyggnader i stället för paviljonger och lusthus.

»Allt detta ser ju bra inbjudande ut», tänkte hon, »men naturligtvis är det inte någon av de där fina gårdarna, som jag får bo.»

Äntligen vek de av från landsvägen, körde uppför en smal allé och stannade framför ett vitt tvåvåningshus ganska likt alla de andra, som de nys hade varit förbi, men kanske en smula längre och högre. Hennes man kastade upp vagnsdörren, hoppade ner ur vagnen och räckte henne handen, inte utan en säker förväntan, att hon skulle ge uttryck åt sin belåtenhet.

Hon återigen, som hade gjort sig så många dystra föreställningar om denna plats, kunde inte riktigt reda tankarna. Hon satt kvar orörlig, vågade inte sätta ner foten på denna fruktade mark.

Men just i det samma, medan hon ännu satt där hjälplös och rädd, kände hon hur

Texten »Hur jag fann Dunungen» av Selma Lagerlöf publicerades i Vecko-Journalen 1934 och illustrerades med fotografier av författaren på Mårbacka och med Värmlandsmiljöer.

beskrivningar av läsningar, ofta med fokus på texternas estetiska aspekter, där formuleringarna ligger mycket nära kritikernas omdömen i dagspress eller tidskrifter. Å andra sidan finns det också exempel på hur man läser mot de auktoriserade läsningarna, exempelvis läsarbrev som invänder mot kritiken av *Gösta Berlings saga*. Brev från mindre privilegierade läsare, som kanske inte hade läst recensioner, knyter ofta an till den biografiska legend som kunde hämtas från pressen. Men samtidigt etablerar många läsare en direkt, intim och personlig relation till den firade författaren och jämför hennes liv och verk med sina egna liv, tankar och erfarenheter. I dessa fall är läsningarna i långt mindre grad bestämda av "de kulturella sanningarna" om Selma Lagerlöf och ofta oförutsägbara, i likhet med de läsare Jonathan Rose undersökt.

Ett begrepp som flitigt används av den internationella forskningen och ofta utan att närmare definieras är "läspraktiker", som redan nämnts i inledningen. Begreppet läspraktik får ofta stå som en motsats till lästeori. Det signalerar ett motstånd mot generaliserande teoretiska modeller för att istället fokusera på erfarenhet och subjektivitet som kommer till uttryck i olika empiriska material. Inspirerade av de Certeaus praktikbegrepp i *The Practice of Everyday Life* ser vi läspraktiker som något som kräver inblick i vardagliga handlingar och som är situerat i en tid och på en plats: "att läsa är att vandra genom ett förelagt system (textens system, analogt med den konstruerade ordningen i en stad eller ett köpcentrum)".¹¹⁶ Läsaren har en frihet inom ett på förhand konstruerat system, och läspraktikerna bör alltså förstås som vardagliga handlingar inom detta system. de Certeaus jämförelse i citatet syftar på den diskussion om staden som förs i *The Practice of Everyday Life* där han menar att de som bebor en stad inte gör det på det sätt som de som planerar och konstruerar staden (arkitekter, politiker) har tänkt sig, utan skapar sina egna utrymmen i den. På samma sätt är läsares praktiker omöjliga att bestämma på förhand. Att vi använder de Certeaus praktikbegrepp och hans diskussion av läsning som praktik innebär således att läsarbreven till Selma Lagerlöf betraktas som individuella vardagspraktiker.

Samtidigt är breven också ett material som kan berätta om historiska skeenden och förutsättningar utifrån enskilda personers erfarenheter, tankar och sätt att uttrycka sig på mikronivå. Jill Lepore beskriver skillnaden mellan "mikrohistoria" och biografi på detta sätt:

Om biografi på det stora hela är baserad på en föreställning om individens säregna och betydelsefulla liv och bidrag till historien, vilar mikrohistoria på det nästan motsatta antagandet: hur säregnet en persons liv än må vara, ligger värdet i att undersöka detta liv inte i att det är unikt, utan i att det är exemplariskt; i hur ett individuellt liv kan fungera som en allegori för bredare frågor som har betydelse för kulturen i sin helhet.¹¹⁷

De som skildras inom mikrohistoria är också i allmänhet människor med ofullständigt dokumenterad biografi.¹¹⁸ Denna bok kan sägas utgöra en mikrohistoria över brevskrivarna, med huvudsakligt fokus på de läspraktiker de beskriver. Det mikrohistoriska perspektivet innebär att även om de dokumenterade utsagor om läsning vi har tillgång till skulle kunna betraktas som anekdotiska, så har de ändå ett historiskt värde som källmaterial. Mikrohistoria innebär att söka svar på stora frågor i små material.¹¹⁹ Genom mikrohistoria kan ”den vanliga människan träda fram, liksom det vardagsliv och privatliv, som ofta är så svårt att finna i officiella dokument”, skriver historikern Anna Götling och etnologen Helena Kåks.¹²⁰ I denna bok är det just brevens berättelser om läs- och skrivpraktikernas plats i människors vardagsliv som står i centrum – och i vidare bemärkelse litteraturens roll i människors liv.

Allmänhetens skrivpraktiker

Brev är en viktig del av allmänhetens skrivpraktiker, men liksom i fallet med läshistoria har de bildade klassernas skrivande kartlagts betydligt bättre av forskningen än den breda allmänhetens. Men som Martyn Lyons framhåller i sin studie *The Writing Culture of Ordinary People in Europe c. 1860–1920* (2013) var också de mindre välutbildade del av en skriftlig kultur, och under perioden han studerar förvandlades skrivandet till en alltmer vardaglig handling.¹²¹ Lyons urskiljer två händelser som bidrog till att göra vanliga människors brevskrivande alltmer utbrett: först utvandringen från Europa till Amerika, sedan första världskriget, som skapade en stor ökning av brevskrivande bland människor som ”knappt var skrivkunniga och helt ovana vid att hantera en penna”.¹²² Även historikern Britt Liljewall framhåller i sin bok om 1800-talets folkliga brevkultur att samhällsförändringarna under 1800-talet med emigration, urbanisering, militärtjänstgöring och arbete på andra orter är faktorer

som ligger bakom allmänhetens ökande brevskrivning under denna period.¹²³ Att familjemedlemmar separerades gjorde det till en nödvändighet, både för social sammanhållning och hanteringen av praktiska affärer. Skrivandet fick också en betydelse för identiteten.

Lyons studie fokuserar främst på spansk, fransk och italiensk korrespondens, men den lyfter fram många särdrag i detta material som är relevanta även för allmänhetens brev till Selma Lagerlöf: ursäkter för den egna oförmågan att stava rätt, formulera sig väl och att skriva vackert för hand, en upptagenhet av tid och plats för brevskrivandet (något som för soldater i första världskriget var särskilt akut), formelartade hälsningar samt att låna auktoritet från någon känd författare som brevskrivaren hänvisar till.¹²⁴ Det är viktigt att komma ihåg att allmänheten i Sverige blev skrivkunniga långt senare än de blev läskunniga. Även efter folkskolans införande 1842 varierade skrivförmågan stort, särskilt inom allmogen.¹²⁵

Att vara skrivkunnig i detta sammanhang handlar förstås inte heller bara om att kunna skriva rent tekniskt och med hänsyn till skrivregler, utan även att i någon mån behärska skriftkonventioner och att kunna använda sin skrivförmåga på ett självständigt sätt. Det blev också allt viktigare mot slutet av 1800-talet att vara en god brevscribent, det vill säga att brevskrivandet fick en kreativ komponent.¹²⁶ För många innebar skrivandet därtill ett överskridande av den egna sociala positionen.¹²⁷ Detta är särskilt märkbart i brev från vanliga människor vilka presenterade sig som skrivande och ville ha Lagerlöfs synpunkter på manuskript eller hjälp med att bli publicerade. Just dessa brev, som inte sällan kommer från allmogen, är också ett tecken på det som Liljewall framhåller: att skrivandet alltmer gav utrymme för kreativitet och utvecklandet av en egen stil.

Breven ger många ledtrådar till avsändarens identitet och sociala ställning. Många innehåller långa livsberättelser, som ibland ger intryck av att bli berättade för första gången. Men även brevens materiella egenskaper berättar om avsändaren. I allmänhet är de skrivna för hand med bläck eller blyerts. Handstil och brevpapper skvallrar om bildning och ekonomiska förutsättningar, liksom stavning och sätt att uttrycka sig. Maskinskrivna brev kommer ofta från organisationer och har i allmänhet en mindre personlig prägel, som understryks av att det som handstilen förmedlar om avsändaren försvinner med maskinens statiska skrift. De första maskinskrivna breven från allmänheten kommer 1909. Därefter finns det maskinskrivna brev alla år fram till

1940, men inte ens 1933 och 1938 uppgår de till mer än 20 när de som är skrivna på främmande språk, framför allt engelska, samt rena affärsbrev är borträknade. De som skriver på maskin är mindre benägna att använda det intima tilltal som ofta finns i de handskrivna breven och berättar mer sällan sina livshistorier. Det betyder inte att det inte finns böner om ekonomisk hjälp bland de maskinskrivna breven, men de framställer sina böner på ett annat sätt. Ofta kopplas de till investeringar i företag eller tryckkostnader till egna publikationer. Affärsmässigheten avspeglar sig i brevens retorik och teknik.

Maskinskriften ger sken av auktoritet, professionalitet och affärsmässighet, men förlorar samtidigt i autenticitet, individualitet och originalitet. Idag, när de flesta texter – även brev – skrivs på datorer, framstår de handskrivna breven som bärare av materiella berättelser, inte bara berättelser artikulerade i ord. Skrivmaskinen var en fördel för den som ville framhålla affärsmässigt förnuft, men en nackdel då brevskrivaren ville berätta om sina känslor: ”Förlåt att jag skriver med skrivmaskin, men min ena arm är ond varför jag ej kan använda mig av bläck”, skriver en läsare som hellre låtit handen uttrycka det hon hade på hjärtat.¹²⁸ När skrivmaskinen började bli vanlig, var det fortfarande ett brott mot god sed att skriva brev på skrivmaskin.¹²⁹ Fastän Lagerlöfs publik levde i en utpräglad tryckkultur, där de flesta texter mötte sina läsare i tryckt form i böcker, tidningar och annonser, levde handskriften kvar i breven.

Blyertspennan användes ofta av dem som inte var så välbeställda och som inte heller hade fått någon övning i att använda reservoarpenna eller bläckpenna som doppades.¹³⁰ Att det kunde framstå som olämpligt att använda blyertspenna i ett brev till en känd författare framgår av ett brev, som börjar: ”Var vänlig förlåt mitt besvärande och att jag skriver med blyertspenna.”¹³¹

De handskrivna breven är skrivna på papper av olika format, från A4, med utrymme för långa berättelser, till brevkortet, som i samma storlek som ett litet vykort gav möjlighet att snabbt skicka kortare meddelanden till ett lägre porto än brevet. Brevkortet beskrevs i första upplagan av *Nordisk familjebok* som ”en af postförvaltning å kartong utfärdad och med franko-stämpel försedd blankett, som befordras till lägre pris än vanligt brefporto och är afsedd att innehålla kortare meddelanden, som ej behöfva hemlighållas”.¹³²

I Sverige var skrivandet av brev- och vykort utbrett i början av 1900-talet, precis som i övriga delar av Västeuropa.¹³³ Även för Selma Lagerlöf underlättade brevkorten; hon använde ofta förtryckta tackkort som kunde skickas

43
Kuntansholen den 4-12-1933

Till Dr Selma Lagerlöf

jag tager mig den stora
friheten o. k. bedja eder
Om en liten hjälp jag bor
nu här i morga jag är
född i Östmark Wismlans^{Den}
20 November 1871

vi är 8 syskon tolv 6 lever
Dess är näst så gamla jag är
den yngsta De 4 bor i v. m. l.
jag skulle så jerna vila
Se dem ännu en gång jag
har juke set dem på 32 år
v. m. l. obesvarat

Exempel på brev skrivet av ovan brevskrivare, december 1933.

till brevskrivare som gratulerade, sände gåvor eller kondolerade. Enligt Ann-Catrine Edlund, som undersökt skrivpraktiker i Sverige i början av 1900-talet, skickades 43 miljoner vykort från 1903 till 1904 i landet.¹³⁴ Brevkortet och vykortet demokratiserade brevskrivandet. Även den som kände sig osäker på att komponera ett längre brev kunde skriva ned ett par rader på ett kort eller skicka ett kort med en förtryckt hälsning.¹³⁵

Enligt Edlund var det nya med brev- och vykortet att de var mindre styrda av skriftkonventioner. I detta medium fanns färre etablerade konventioner, exempelvis för komposition och interpunktion.¹³⁶ Det kan dock konstateras, att trots att brevkonventioner är synliga i breven till Lagerlöf finns det en stor variation av skrivpraktiker i breven från allmänheten. Det finns många exempel på rättstavade och välkomponerade brev i välvårdad handstil, men också på långa brev skrivna av sådana som är osäkra på stavning och interpunktion, och där kompositionen är osammanhängande och handstilen ovan. Det är intressant att dessa tillkortakommanden inte hindrade brevskrivarna, ens när de riktade sig till en känd författare. Det säger något om Lagerlöfs ”folklighet”, det vill säga den tillgängliga författarroll hon trätt in i och som utan tvekan hade att göra med att hon själv inte kom från samhällets elit, att hon varit yrkesarbetande som lärare, och att hon var kvinna. Vi återkommer till de tilltal och författarroller som förekommer i breven i kapitel 2.

En annan viktig bakgrund till brevskrivandet under denna tid är den utbyggda postgången, som i Stockholm kunde innebära att posten delades ut fem till sju gånger om dagen på vardagar och två gånger på helgdagarna.¹³⁷ På landsbygden var förstås postgången glesare. Rosa Hygrell (född Johnson), på 1930-talet Lagerlöfs sekreterare, skriver att posten kom till Mårbacka klockan elva med mjölkbilen från Sunne, ”men då fanns där arbete för flera timmar framåt, då ju tjugo–trettio brev hörde till vanligheten”.¹³⁸ Posten sorterades i köket och i biblioteket placerades breven sedan i olika lådor för olika länder och ärenden.¹³⁹ Brevsvar skickades dagligen från Mårbacka. ”Hennes korrespondens var oerhörd”, menar litteraturhistorikern Ruben G:son Berg: ”När hon inte hann skriva ett brev men i alla fall ville svara eller genast tacka för något, kom alltid ett visitkort, fullskrivet med små bokstäver på båda sidorna.”¹⁴⁰ Louise Vinge citerar i en text om breven till Lagerlöf denna passage ur ett brev från författaren till Sophie Elkan:

Jag håller på att bli melankolisk till följd av tiggarbrev. Om det bara vore obekanta ginge det väl an, men det är bekanta, släktingar, gamla elever. Det är gränslost. Dessutom får jag varje dag bortemot en 10 brev. Jag arbetar i mitt anletes svett, men jag kan inte se någon ända på skrivandet.¹⁴¹

Detta brev skrevs i december 1908. Även om 1908, då Lagerlöf fyllde 50, var ett år med riklig brevskörd kan det inte mäta sig med de kommande åren, efter författarens Nobelpris, eller senare märkesår, såsom 1933, då hon fyllde 75.

Brevanledningar och brevroller

Fram till 1800-talet var brevgenren alltså starkt präglad av de olika retoriska regler och mönsterbrev som presenterades i så kallade brevställare. Under 1800-talet frångicks de retoriska principerna, men levde i praktiken kvar inom brevskrivandet. Stina Hansson, som kartlagt svensk brevskrivning fram till och med 1960-talet, skriver att det under 1900-talets början utkom runt tre brevställare per decennium. Brevställarna från tidigt 1900-tal har det gemensamt med dem från 1800-talet att de framställer brevskrivandet som en svår konst, men den äldre brevretoriken är frånvarande.¹⁴²

I allmänhetens brev till Selma Lagerlöf finns ingen anledning att tro att brevskrivarna medvetet förhållit sig till olika retoriska brevgenrer, men retoriska mönster finns förstås ändå. Den allra mest förekommande typen av brev i samlingen är bönebrev, det vill säga *epistolae petitoriae*, en mycket vanlig brevgenre.¹⁴³ De olika typer av brev som ber Lagerlöf om något kan vara av olika slag: de flesta ber om ekonomisk hjälp (se slutet av kapitel 2, men främst kapitel 3), andra ber om råd, att få utlåtande om eller hjälp att publicera egna texter (se kapitel 7), tillåtelse att publicera en text av henne i något sammanhang (se kapitel 6) eller hjälp i något behjärtansvärt företag. Det säger sig självt att brevskrivaren också inom denna kategori befinner sig i olika roller: den som ber om ekonomisk hjälp eller råd för sin egen del måste i allmänhet förmedla en djupt personlig historia och framställa ett jag som är förtjänt av den hjälp man ber om, medan den som ber om en rekommendation till ett förlag eller om att få inkludera en text av Lagerlöf i en volym man ska ge ut kan anslå en mer affärsmässig och mindre privat ton. Dessa mer litterärt och professionellt orienterade bönebrev ställer i gengäld högre krav på brevskrivarens

stilistiska förmåga och auktoritet som skribent. Så även om brevanledningen eller brevgrenen är densamma, kan bönebrevet kräva att brevskrivaren antar mycket olika roller.

En annan vanlig brevanledning är att uttrycka beundran, antingen för Selma Lagerlöf som författare eller för något eller några av hennes verk, ofta både och. Inom brevretoriken kallas detta *epistolae collaudatoriae*, lovprisande brev.¹⁴⁴ I realiteten kombineras ofta lovprisande och böner: först visar brevskrivarna sin beundran för Lagerlöf som författare, därefter framställer de sin bön.

Beundrabrevet är inte oviktigt i 1900-talets framväxande populärkultur. *Fan mail* blev under denna tid ett internationellt fenomen som förstås samspe-lade med en kommersiell marknad för kultur. Liksom de exempel på *fan mail* till andra författare som undersökts av forskare, innehåller beundrabreven till Lagerlöf i många fall ett kortfattat uttryck för uppskattning och en förfrågan om en autograf, i andra fall en mer utvecklad beskrivning av vad det är som brevskrivaren beundrar och uppskattar.¹⁴⁵ Hemingway är ett exempel på en författare där spänningen mellan modernism och kommersiell kultur visar sig i läsarbreven, liksom motstridiga synsätt på hur fri litteraturen får vara att skildra sexualitet och provocera genom kontroversiella ordval.¹⁴⁶ Dessa spän-ningsfält, både det mellan kommersiell kultur och finkultur och det mellan utmanande och moraliskt god litteratur, är frånvarande i allmänhetens brev till Lagerlöf. Det är minst sagt okontroversiellt att beundra henne. De få kland-rande brev som förekommer handlar framför allt om specifika frågor, såsom Lagerlöfs sätt att framställa präster, faktafel i *Nils Holgersson*, korrekturfel, hennes förhållningssätt i politiska frågor eller helt enkelt att hon valt att inte skänka pengar till en brevskrivare som bett om det.

Hur brevskrivarna formulerar sin beundran är förstås intressant, det vill säga vad de beundrar och hur denna beundran kommer till uttryck. Vanligt är att det är berättelsernas karaktärer som läsarna skriver om och att det finns ett känslomässigt engagemang (mer om detta i kapitel 4). I denna bemärkel-se liknar beundrabreven den *fan mail* som skickades till författare av flick- och pojkböcker i USA, såsom bokserierna om Nancy Drew och Hardy Boys. Forskning har visat att i dessa brev från unga läsare stod karaktärerna och de-ras öden i centrum, liksom olika typer av känslouttryck.¹⁴⁷ Trots att det rör sig om två olika litterära kretslopp – massproducerade flick- och pojkböcker å ena sidan och å den andra Lagerlöfs verk, som både hade framgång på marknaden och sågs som kvalitetslitteratur – finns det likheter i läsarnas törst efter intres-

santa karaktärer att leva sig in i. En annan likhet som studien av just dessa brev visar är att läsarnas beundrande beskrivning av böckerna ofta leder till att personliga erfarenheter berörs och adressaten samtidigt förvandlas till en mottagare av förtroenden. I fallet med pojk- och flickböckerna handlade det ofta om skola, familj och självbild, i breven till Lagerlöf om allt från familj och kärleksrelationer till sjukdom och arbetslöshet.¹⁴⁸ Brevskrivarnas beundran kan också riktas mot Lagerlöfs förmåga att skildra en platsbunden identitet, utifrån hembygd eller idéer om fosterlandet.

Utöver beundrarbrev finns också, som nämnts, enstaka brev som uttrycker klander. De flesta av dem klandrar författaren för att hon inte hör-sammat brevskrivarens bön om ekonomisk hjälp; dessa ger vi exempel på i kapitel 2. Det förekommer också kritik av Lagerlöfs politiska ställningstaganden. Som bekant skänkte hon Nobelmedaljen och Svenska Akademiens silvermedalj som ekonomiskt stöd till Finland under vinterkriget.¹⁴⁹ En brevskrivare menar att även om detta var en fin gest, var det ingenting emot det vanliga människor offrade av sina besparingar: ”Om jag varit i Selma Lagerlöfs ställe, skulle jag behållit mina medaljer men jag skulle hava skänkt mitt Nobelpris till Finlandshjälpen.”¹⁵⁰ Slutligen förekommer kritik av Lagerlöfs litterära gärning, men detta är mindre vanligt än de två föregående skälen till kritik. En läsare 1919 har anmärkningar på ”Tösen från Stormyrtorpet” – ”Äktenskapsbrott, mord, dryckenskap, vanära, förtviflan och mera dylikt.” Brevskrivaren försäkrar att kritiken inte gäller Lagerlöfs person eller hennes skrivsätt. Istället läggs skulden på förläggare och läsare som kräver ”berättelser däri personerna äro sämre än vi, och vi ska frossa i deras brott, deras kval, deras förtviflan”.¹⁵¹ Brev med kritik som denna är som sagt ovanliga. Lagerlöfs böcker sågs allmänt som god läsning och utmanade inte smaken och moralen på något påtagligt sätt, att döma av breven.

Hittills har vi berört tre typer av brev: bönebrev, beundrarbrev och klandrande brev. Ytterligare en kategori syftar till att engagera i sakfrågor eller projekt, exempelvis rösträtt, fredsrörelsen, välgörenhet, hembygdsrörelsen. Denna typ liknar den brevgenre som i retoriska termer benämns *epistolae officiosae*, brev som erbjuder tjänster.¹⁵² Oftast handlar de om att få Selma Lagerlöf att göra brevskrivaren en tjänst, men rent retoriskt konstrueras de ofta som ett erbjudande till henne att delta i något sammanhang som brevskrivaren framhåller går i linje med författarens intressen. Dessa brev är i allmänhet mindre personliga och mer affärsmässiga. I regel beskrivs inte heller brevskrivarens

upplevelse av läsning på samma sätt som i böne- och beundrabreven. Men det finns exempel på brev i denna kategori som använder sig av Lagerlöfs verk för att argumentera för sin sak. Ett typiskt exempel är detta korta brev från 1915:

Fröken Selma Lagerlöf

Mårbacka

Vid första genomläsandet af uppropet ”Till Sveriges Kvinnor” tänkte jag: ”Hur skall man här kunna få till stånd något opinionsmöte för fredens återställande!” Men så erinrade jag mig att vi bo i Gösta Berlings land och att författarinnans namn finns bland inbjudarinnorna till denna vackra idé! Hvarför ej göra ett djärft försök – jag kan ej få mer än ett afslag. Och därför vågar jag, ehuru så godt som obekant och utan att ha rådgjort med någon här om min djärfva plan fråga huruvida Ni skulle vilja och ha tillfälle att d. 27 juni [?] tala här i Torsby och gifva uttryck åt de svenska kvinnornas fredsvilja! Tiden är ju så knapp för arrangerande af mötet, men komme gynnsamt svar kunde det annonseras i kyrkan på Midsommardagen, och kanske kunde vi sedan pr. telefon meddela oss närmare.¹⁵³

Brevet är skrivet med anledning av det upprop för fred riktat till Sveriges kvinnor som Lagerlöf undertecknat tidigare under 1915. Meningen var att uppropet skulle vara upptakten till arrangerandet av ”Kvinnornas fredssöndag” lokalt i olika delar av Sverige, Danmark och Norge i februari 1915. Lagerlöfs dikt ”Margareta Fredkulla” skulle också tryckas upp och säljas på dessa möten. Aktionen som skulle hållits den 28 februari 1915 blev dock inställd efter påtryckningar från drottning Victoria, som var negativt inställd till mötena, och utrikesministern, som ogillade tidpunkten för manifestationen.¹⁵⁴ Den genomfördes till slut den 27 juni 1915, och det är ifråga om detta försenade genomförande av lokala möten som brevet rör sig.¹⁵⁵ I detta brev är det kanske främst Lagerlöf som känd författare med särskilda, offentliga ståndpunkter som appelleras: eftersom hon skrivit under uppropet finns det anledning att anta att hon är positivt inställd till brevskrivarens idé. Men *Gösta Berlings saga* lyfts också fram, och detta har den retoriska funktionen att placera brevskrivaren och författaren i samma ”land”. Det är intressant att hon inte helt enkelt nämner Värmland istället; hon skrev från Fryksände prästgård knappt fem mil från Mårbacka. Det tyder på att ”Gösta Berlings land” är en imaginär plats där alla

kan känna sig hemma och som förenar även dem som inte är värmlänningar. Det är ett sakligt och inte särskilt personligt brev. Dess författare, Anna Bromander, gift med C. V. Bromander som nyligen blivit kyrkoherde i Fryksände, skriver avslutningsvis några rader om att prästgården är under reparation, och hon hoppas kunna erbjuda logi om Lagerlöf vill göra dem den äran. En artikel i *Dagens Nyheter* uppger dock att Lagerlöf istället skulle medverka i den lokala manifestationen i Strömstad.¹⁵⁶

Som framgår av denna diskussion av olika brevanledningar är det som förenar olika typer av brev att avsändaren har en aktiv roll. Medan läsare historiskt har kunnat porträtteras som passiva mottagare av författarens text, så har brevskrivarna – oavsett syfte – fattat det medvetna beslutet att ta fram papper och penna och formulera sina tankar. Men den retoriska roll brevskrivaren antar beror förstås både på ärendet och på brevskrivarens position. Anna Bromander skriver vördsamt till den kända författaren, men hon kan inte sägas ha ett särskilt stort socialt underläge, medan de fattiga människor som bad Lagerlöf om hjälp ofta ägnade många rader åt att ursäkta sig, förklara sig och rättfärdiga sig. Beundrabreven kräver en skribent som kan uttrycka känslor, sätta ord på sin beundran, och i en del fall mer utförligt beskriva sin läsning – kort sagt en förmåga att inte bara formulera sina känslor utan också att kommunicera dem på ett relevant sätt till mottagaren. I brev som uttrycker klander däremot sätter sig brevskrivaren i något av en maktposition, eftersom dessa brev ofta handlar om att påtala sakliga fel (som i kritiken av *Nils Holgersson*) eller moraliska fel (som i kritiken av Lagerlöfs sätt att förhålla sig till kristendomen) som diskuteras i kapitel 7 och kapitel 5.

Det är intressant att studera de ordval som brevskrivarna väljer för att presentera sig. I breven om ekonomisk hjälp följer detta ofta mönstret ”Jag har hustru och fem barn + försöker spara på alla sätt, använder varken sprit eller tobak”.¹⁵⁷ Här är det alltså en brevroll som en som är behövande (hustru och fem barn) och väl förtjänt av hjälp (sparar, använder varken sprit eller tobak) som konstrueras. Att inte be för egen del, utan för sina barn är en vanlig taktisk retorik, som förstås också avspeglade faktiska bekymmer för barnen. Detta starka retoriska mönster finns i många av breven om ekonomisk hjälp, i synnerhet från personer som hade ett försörjningskrav. Så här skriver en bekymrad mor 1935: ”Snälla, snälla doktor Lagerlöv, låt icke denna bön förbli ohörd. Jag har prövats så mycket och för min dotter offrat allt. Ensam i 26 år har jag stått med henne.”¹⁵⁸ Att ha prövats och offrat sig för andra är ett ofta

förekommande sätt för brevskrivaren att bygga upp sin trovärdighet och att visa sig förtjänt av Lagerlöfs barmhärtighet.

Beundrabreven har ofta likartade uttryckssätt. Ett mönster exemplifieras här:

Ni har säkert, goda Fröken Lagerlöf, fått mottaga många hyllningsbref och är kanske utledsen vid dem? Förlåt mig i så fall. Det är så, att jag måste – får jag säga det? – riktigt hålla af författarinnan till Gösta Berlings saga. Och så har inom mig vuxit behovet att ge uttryck åt denna min känsla.¹⁵⁹

Detta att medvetet betona en förståelse för att Lagerlöf får många beundrabrev och därefter utveckla sina särskilda skäl att skriva, är en tydlig retoriskt formulerad ingång som förlitar sig mycket på *pathos*, att ha berörts av Lagerlöfs verk. Med utgångspunkt i verken kan beundran sedan uttryckas för författaren som skapat dem: ”Men det som framför alt har fyllt mig med glädje, har gjordt mig så oändligt godt, är att jag bakom Edra arbeten tycker mig skönja en hel och frisk personlighet med lugn och djup förståelse för alt mänskligt”, fortsätter brevet.¹⁶⁰ Här etableras också en närhet till författaren – genom hennes verk har brevskrivaren kommit att lära känna författarens personlighet. Detta närhetsmotiv är vanligt och vi kommer in på det mer inte minst i kapitel 4 om läspraktiker, men även i kapitel 3 om ekonomisk hjälp.

Ursäkter och andra retoriska taktiker

När okända människor vågade vända sig till Selma Lagerlöf krävdes en förklaring, i många fall en ursäkt. Dessa grundar sig alltså ofta i personliga omständigheter: när det gäller att be om pengar en trovärdig berättelse om de prövningar man fått utstå, och när det gäller gratulation eller beundran en hänvisning till Lagerlöfs verk. Det finns vissa mönster i dessa motiv och ursäkter. Ursäkten kommer ofta först och är inte sällan varianter på uttryck för förståelse för att Lagerlöf inte vill ha brev från okända, med andra ord att brevet är en form av intrång eller störningsmoment. Ofta är ursäkterna sammanflätade med de olika roller som Lagerlöf tilldelas och förstås även med den roll brevskrivaren själv intar. De mönster som framträder kan retoriskt betraktas som ett slags *loci communes*, gemensamma platser från vilka argu-

ment kan hämtas eftersom brevskrivare uttrycker sig påfallande likartat.¹⁶¹ Det allra vanligaste sättet att motivera handlingen att skriva brev till Lagerlöf är att hänvisa till henne som författare, till hennes verk eller både och. Ett typiskt exempel är detta brev från 1933:

Ber så hjärtevarmt om förlåtelse för jag besvärar hade väl ej fått en tanke på det, om jag ej sett edert ädla ansikte i en veckotidning och läst om eder 75 årsdag, har läst några böcker författade av eder och beundrat dem mycket, jag läste om eder ädla personlighet, hur god ni är och detta gav mig mod att fatta pennan för att rikta en varm bön till eder ädla Fru.¹⁶²

Som regel inleds breven med en ursäkt för att brevskrivaren besvärar, det gäller inte bara breven om ekonomisk hjälp. Efter ursäkten måste motivet anges, i detta fall åberopar brevskrivaren både författarens verk och offentliga författarroll. Hänvisningen är dock karaktäristiskt vag: ”några böcker av författarens verk” snarare än specifika titlar. Viktigare än läsningen är helt klart i detta sammanhang hur Lagerlöf framställs och framställer sig själv offentligt. Detta exempel får stå för en utbredd tendens att först be om förlåtelse, och därefter hänvisa till den kunskap man har om Lagerlöf som författare. Denna kan förstås vara ytlig eller mer grundlig.

Men det finns också mer specifika mönster där brevskrivarna förklarar varför de tillskriver Lagerlöf. En återkommande motivering som brevskrivare använder sig av är att hänvisa till en ”ingivelse” och i en del av dessa fall kopplas detta motiv till Gud eller försynen, som gripit in och förmått brevskrivaren att ta till pennan. I andra fall har motiven att göra med känslor, något som till exempel uttrycks genom en hänvisning till ”hjärtat”. Gemensamt för dessa taktiker, att presentera brevet som ett resultat av en ingivelse eller som en produkt av översvallande känslor, är att brevskrivaren själv retoriskt fråntas ansvaret och istället blev manad av krafter utanför sig själv. Ytterligare ett sätt att retoriskt försöka få Lagerlöfs gehör är litterariseringen. Den vilar istället på idén att brevskrivarna skiljer sig från mängden genom att kunna gestalta sin berättelse litterärt och att deras skrivande är i Lagerlöfs anda, exempelvis i sagoform. Lyon-Caen har iakttagit detta sätt att skriva även i breven till Balzac, och kallar den *mimetisme*, efterbildning av författarens egen stil.¹⁶³

Vi ska exemplifiera samtliga dessa tre sätt att närma sig Lagerlöf, och börjar

med den första kategorin: ingivelsen. En pensionerad folkskollärarinna med försörjningsbörda för sjuka släktingar skrev 1933 till Selma Lagerlöf. Tanken på att skriva kom oförklarligt till henne: "Under en sådan sömnlös natt for en tanke genom mig, varifrån den kom, vet jag ej. Den blev så stark och tvingande, och lydde så: 'Skriv och tala om ditt bekymmer för Doktor Lagerlöf.'" ¹⁶⁴ Här uppkommer tanken att skriva till Lagerlöf som en oförklarlig ingivelse, inte i en dröm, men att ingivelsen kom på natten är karaktäristiskt. Tanken är inte produkten av rationella överväganden, utan har snarare uppstått ur oroliga tankar nattetid. Ibland används också ordet "ingivelse" explicit för att förklara anledningen till brevet: "vet inte hur det kommer sig att jag fått ingifvelsen vända mig till Eder med det, som ligger så tungt på mig", skriver en kvinna som ber om hjälp åt "en lungsjuk gosse". ¹⁶⁵ Även här spåras alltså ingivelsen till en oförklarlig maning eller impuls.

I dessa två exempel finns ingen religiös inramning, men samma plötsliga och oförklarliga ingivelse kan formuleras som Guds röst. En avsändare som ber om hjälp skriver: "då kom det i mitt öra som en röst från högre ort att jag skulle vända mig till Fr. Lagerlöf". ¹⁶⁶ Den religiösa aspekten är tydligt uttalad i detta brev, både i uttrycket "en röst från högre ort" och i en senare hänvisning till Kristus. Det är inte ovanligt med hänvisningar till Gud i detta sammanhang. Ett annat exempel är ett brev från en fattig ung frälsningssoldat som ber om pengar. Hon skriver att hon "har bett Gud att han skulle visa mig en utväg så att jag kunde få penga, då kom mina tankar på D:r Lagerlöf, 'ty som jag hört är hon en godhjärtad kvinna', att jag skulle skriva och bedja henne om hjälp". ¹⁶⁷

Liknande formuleringar, att brevskrivaren framställer det som att Gud förmått dem att vända sig till Lagerlöf, är inte ovanliga och utgör ett argument som retoriskt förvandlar dem från en krävande brevskrivare till ett verktyg i Guds händer. Ibland är det oklart om hänvisningen till Gud endast är retorik: "Jag har länge och enträget bett Gud visa mig någon, som kunde hjälpa mig, och då kom jag en dag att tänka på Fröken, som jag riktigt älskar genom de böcker som Fröken skrivit". ¹⁶⁸ I detta fall är det svårt att veta om man ska läsa böckerna till Gud som ett uttryck för religiös tro eller som ett försök att stärka brevskrivarens *ethos* som en skötsam person som förtjänar hjälp. En del undviker helt explicita religiösa markörer och hänvisar istället till försynen: "Inte vet jag hur jag kommit på tanken att vända mig till Er. Jag tar den idén som en försynens skickelse". ¹⁶⁹ Brevskrivaren är sjuk och ber om pengar för att klara sitt uppehälle och vänder sig till Lagerlöf, "som ha hjärta för andra

och deras sorger. Ack, det måste NI – Selma Lagerlöf – ha. Jag vet det, ty jag känner Er genom Era böcker. Därför känner jag mig nästan barnsligt trygg och förvissad, att kan Ni göra något för mig, så gör i det äfven.”¹⁷⁰ Här kombineras alltså förklaringen att försynen fått henne att vända sig till Lagerlöf med en hänvisning till hennes litteratur, med idén att denna avspeglar sin författare som person, som vi också såg i det första exemplet i detta stycke.

Så till den andra kategorin, känsloargumenten, som ofta beskrivs med explicita hänvisningar till hjärtat. Ibland är det Lagerlöfs hjärta som brevskrivaren vänder sig till, som i inledningen till detta brev från 1911: ”Selma Lagerlöf, du har ett hjärta så varmt, rikt och stort, att du är den enda som kan förstå mig nu.”¹⁷¹ Här kombineras också känsloappellen med ingivelsemotivet: ”Jag kan ej förklara varför jag kom att tänka på dig just idag, just nu, där jag satt och sörjde öfver en vän, som lider och är nära döden.” Därefter beskriver avsändaren också sin berättelse som ”en saga som du i några ord skall få höra”.¹⁷² Hänvisningen till sagan, hjärtat och ingivelsen kombineras här, och exemplet visar att de ofta kompletterar varandra och förekommer i samma brev. Mer ovanligt är däremot att Lagerlöf duas.

Ytterligare ett brev som kombinerar en litterär karaktär med känsloargument är detta från 1934:

Egentligen är det förmätet att ”sparven” ger sig in i trandansen och en enkel allmogekvinna vågar besvara en doktor och stor författarinna, men mitt hjärta är så överfullt av tacksamhet att det må tjäna som ursäkt.

Så glömma vi då den stora olikheten och det blir bara en mamma som på grund av de geografiska avstånden ej kan tacka sagotanten och sin gosses lärarinna på något annat sätt.¹⁷³

Brevet har mycket tydliga litterära drag. Det sociala avståndet beskrivs med hjälp av liknelsen med sparven och trandansen. Därefter framhålls det av tacksamhet överfulla hjärtat som en motivering till varför hon skriver detta brev. Lagerlöf appelleras sedan i två olika, men i viss mån sammanlänkade, roller: som lärarinnan, det vill säga alla barns lärarinna eftersom alla barn läser hennes texter i skolan, och ”sagotanten”, även detta en roll som kan förknippas med barnläsning. En annan variant av samma hänvisning till hjärtat finns i de beundrabrev som beskriver läsningen av specifika verk. En börjar med en

sedvanlig ursäkt: ”Det är förfärligt av mig att skriva till Er” och fortsätter sedan med att ange sitt skäl till att skriva: ”Men se det var så, att jag alldeles nyss läst ’Liljecronas hem’, och jag kände att jag måste ha någon att utgjuta mina känslor för.” I detta brev skapas också ett imaginärt rum där brevskrivaren kan möta författaren och framföra sitt tack:

Helst skulle jag då förstås velat ta ränsel på ryggen och med det-samma gått ut att söka upp Er. Jag skulle väl ha fått vandrat i många dagar över slätter och genom skogar och över älvar och sjöar, men jag skulle inte ha förtröttats och inte låtit mig avskräckas av nå-got, och var jag gått fram, så skulle jag ha berättat, att jag var på vandring till Selma Lagerlöf för att tacka henne för hennes nya, underbara bok. Då skulle de säkert ha kommit till mig både unga och gamla och bett mig ta hälsningar med. [---] När jag så kom fram, skulle jag gått rakt in till Er med ränseln på ryggen och allt landsvägens grus och snö på skorna, böjt knä och bara sagt: Tack! Nog skulle Ni ha känt allt vad jag ville säga med det, att det kom ur djupet av mitt hjärta och att ett långt tåg av tysta män och kvinnor stod bakom mig och i sina hjärtan sade detsamma – ¹⁷⁴

Även detta brev har en utpräglad litterär karaktär. Här byggs en hel historia för att förklara anledningen till brevet och för att legitimera brevskrivaren som både en budbärare från alla i Sverige som vill tacka Lagerlöf och som en sagans hjälte, eller ett slags pilgrim utvald att göra denna vallfart. Fiktionen tas i bruk för att ge uttryck för känslorna, men också för att visa att brevskrivaren är värd Lagerlöfs uppmärksamhet genom sin förmåga att själv dikta. Givetvis kan den berättelse som presenteras i brevet också läsas som en verklig fantasi hos brevskrivaren, och inte bara som ett sätt att påverka. Det var trots allt mångas dröm att besöka Mårbacka, något vi återkommer till längre fram, och många företog vandringar likt den som beskrivs i brevet för att komma till Lagerlöfs hem, som redan under hennes livstid blev ett turistmål.¹⁷⁵

De brev som här anförts som exempel på hänvisningar till hjärtat för att motivera brevskrivandet är samtidigt exempel på en vanlig taktisk manöver: att ge brevet en litterär karaktär för att på så sätt skapa ett brevjug som är för-tjänt av Lagerlöfs uppmärksamhet. I ett brev om ekonomisk hjälp från 1934 sägs detta explicit: ”Eftersom Doktor Lagerlöf alltid älskat sagor och själv skri-

vit de allra underbaraste, så vill jag framställa min bön i form av en saga, för att i någon mån göra det mindre tröttsamt att läsa.”¹⁷⁶ Detta är inledningen på en sju sidor lång livsberättelse, där avsändaren skriver om sig själv i tredje person från barndom till vuxenliv. Avsändaren använder sig också av en annan vanlig litterarisering, nämligen att åberopa Lagerlöfs egna verk som argument. Detta brev avslutas just på detta sätt, med en hänvisning till romanen *Anna Svärd* (1928): ”Men när hon om Påsken läste om ’Anna Svärd’ som gick med krampåsen, då tänkte hon; ack denna Selma Lagerlöf, hon förstår allt, till och med en så enkel människa som Anna Svärd förstod hon, då förstår hon säkert mig”.¹⁷⁷ Både det egna skrivandet och läsandet blir på detta sätt verktyg för brevskrivaren för att kunna framföra sitt ärende och visa sig förtjänt av författarens välvilja.

Samma skrivsätt används av ett lantbrukarpar som skriver till Lagerlöf 1937. ”Ett brev till hela Sveriges sagoberätterska bör väl börja med en saga”, inleder de. Därefter följer deras liv berättat i tredje person och med en början som en saga:

Det var två unga människobarn nere i Småland, som kommit överens att sätta bo gemensamt, men de voro båda fattiga och måste därför vänta på bättre tider. De togo platser här och där i landet och försökte på alla sätt att få reda på något litet ställe som de kunde komma över utan någon nämnvärd kapitalinsats. Omsider kommo de till Värmland och fick där arrendera en gammal förfallen gård som de, med smålänningars vanliga envishet beslöto sig för att rusta upp och få sin försörjning på.¹⁷⁸

Trots det inledande sagoanslaget blir berättelsen i brevet en egendomlig blandning av modern verklighet och arkaisk stil. Berättelsen handlar om hur svårt det visade sig vara att få lönsamhet i gården hur mycket de än arbetat och slitit. Sagan är alltså full av överväganden om kapital till utsäde och nödvändiga maskiner till jordbruket. ”Ja, det var sagan och nu börjar verkligheten igen. Vi ha hört talas om flera unga människor som vänt sig till Dr Lagerlöf och fått hjälp och därför tänkte vi att vi också kunde försöka”, avslutar de.¹⁷⁹ De flesta litterariserande formuleringar som breven uppvisar är uppenbart inspirerade av Lagerlöf själv. Antingen anspelar de explicit på någon karaktär eller något verk, eller så använder de sagan och sagoberättandet som form för att berätta

den egna historien. Men även andra litterära skrivsätt kommer till uttryck i breven. En del bifogar exempelvis egna hyllningsdikter. Dessa är dock betydligt färre än de brev som använder sig av ett litterariserande av livsberättelsen.

Breven som berättelse och liv

De aspekter av breven som ovan har lyfts fram – hur brevskrivarna väljer genre och roll i breven, hur de tilltalar Lagerlöf i olika författarroller och på vissa, återkommande sätt legitimerar sitt brevskrivande – pekar alla mot en syn på brevet som en textuell konstruktion snarare än ett historiskt dokument. Självfallet har breven en relation till verkligheten och ett uttalat sanningsanspråk, men de är också komponerade berättelser där brevskrivaren ikläder sig en viss roll och tilltalar mottagaren på ett taktiskt sätt.¹⁸⁰ Som Liljewall framhåller kan brev betraktas ur två olika perspektiv: ”ett konstruktivistiskt (brev som berättelse) och ett realistiskt (brev som liv)”.¹⁸¹ Det går förstås inte att välja ett av dessa; brevforskaren får istället försöka betrakta brev som utsagor om en historisk verklighet å ena sidan, å den andra som berättelser med komposition och konstruerade brevtag. Brevet är ”ett kroppsnära och individuellt uttryck för den skrivande människan, och förknippas med sanning och äkthet även inom forskningen”, menar Tilda Maria Forselius.¹⁸² Hon ansluter sig till de brevforskare som menar att föreställningen om brevets äkthet i förhållande till den historiska verkligheten kanske är den starkaste brevfiktionen av alla och lyfter istället fram brevets relationella och intentionella diskurser.¹⁸³ Detta går också i linje med Gurkin Altmans och Stanleys ställningstaganden, som diskuterades ovan.

Stanley vänder sig emot ett synsätt där brevens livsberättelser och det levda livet ses som synonyma. Samtidigt måste olika typer av brev skiljas åt. Framför allt har Stanley studerat Olive Schreiners, det vill säga en känd författares brev. Även om vi också ser breven som textuella konstruktioner, där brevtag skapas och olika taktiker tillämpas, så är det ändå en viss skillnad mellan författarbrev och brev skrivna av människor som sällan hade tillfälle att skriva överhuvudtaget. Det finns mycket riktigt en tydlig tendens att ju sämre stavningen, interpunktionen och språkbehandlingen är, desto mindre utvecklade är de retoriska grepp som kan utläsas i breven. I en del fall börjar brevskrivarna med en enkel ursäkt för att därefter rakt på sak och mycket kortfattat framställa sin bön om hjälp. Andra brev från ovana brevskrivare är längre, men

är då ofta osammanhängande och till synes mer slumpmässigt än avsiktligt komponerade. Även Gurkin Altman argumenterar för en diskursiv och socialt kontextualiserad förståelse av brev, men också hon undersöker kända brevskrivare, exempelvis madame de Sévigné, och i dessa fall ser diskursiviteten rimligen annorlunda ut än i vanliga människors brevskrivande.

Att kända brevskrivare ofta står i fokus i forskning på 1600- och 1700-talsbrev är inte underligt. Vanliga människors skrivande är förstås mindre bevarat och skrivkunnigheten lägre, vilket framhålls av Lyons.¹⁸⁴ För svensk del medför 1800-talet stora förändringar för vanliga människors brevskrivande. Liljewall, som studerat folklig brevkultur från början av 1800-talet till och med sekelskiftet 1900, framhåller att de bristande skrivkunskaperna i början av 1800-talet var ett stort hinder.¹⁸⁵ Först omkring mitten av 1800-talet började breven utöver den rent informativa funktionen också fungera som identitetsformerande. Liljewall kopplar detta behov av identitetsskapande till samhällets snabba förändringar under denna tid. Med hjälp av brevskrivandet ”testas nya förhållanden, upptäcks nya möjligheter och underlättas val”.¹⁸⁶ Detta är en formulering som också väl beskriver breven till Selma Lagerlöf, som inte sällan handlar om längtan och önskningar: att få ett arbete, att få förverkliga sin dröm om skrivande, att få resa eller utbilda sig.

Liljewall menar att de folkliga brevskrivarnas språk och stil utvecklades runt sekelskiftet. Även människor som inte var vana skribenter kunde använda dessa förmågor för att reflektera över jaget och omvärlden. Man kan nu uttrycka sina tankar med egna ord istället för att som tidigare låna andras språk, exempelvis genom att tillgripa citat för att formulera det man ville ha sagt.¹⁸⁷ Detta stämmer på det stora hela väl överens med breven till Lagerlöf, även om citat från Bibeln av vissa brevskrivare flitigt används för att uttrycka skribentens situation eller synsätt. Liljewall finner i kvinnornas brev från sekelskiftet 1900 en större uttrycksfullhet och ledighet än i männens.¹⁸⁸ Det finns vissa tecken på detta också i breven till Lagerlöf, även om vi i denna studie inte undersöker breven ur stilistiskt perspektiv utan ur ett tematiskt.

Breven representerar en stor mångfald av ämnen och kommer från brevskrivare från alla samhällsklasser. Därför är det svårt att säga något generellt om deras utformning och textualitet. I samlingen finns allt från korta gratulationer på brev eller vykort till livsberättelser på tio sidor eller mer. Det finns brevskrivare som mödosamt verkar ha plitad ned det allra nödvändigaste för att framföra sitt budskap och brevskrivare vilka tydligt planerar sitt sätt

att tilltala Lagerlöf på och medvetet skapar ett brevjug. Inte minst de talrika exemplen på den taktiska användningen av litterarisering, i synnerhet då tekniken att använda sagoformen för att anknyta till Lagerlöfs eget författarskap, gör en konstruktivistisk syn på breven relevant. Detta styrker också Liljewalls poäng att breven under början av 1900-talet i allt högre grad blev en plats där jaget kunde formuleras i relation till omvärlden även hos ovana skribenter.

Fastän ett konstruktivistiskt perspektiv är relevant för materialet, är det svårt att helt avvisa ett realistiskt. Breven berättar om en historisk verklighet, fastän de inte oproblematiskt kan betraktas som sanningar om denna verklighet. Inte minst berättar de vad människor oroade sig för, hoppades på, önskade sig och drömde om. De önskningar som Lagerlöf fick motta kunde vara mycket vardagliga och materiella: en bok, en cykel, en radio, en stickmaskin, ett hem. Motiveringarna till sådana önskningar berättar mycket om människors livsvillkor. Någon som blivit arbetslös vill starta en egen affärsverksamhet med hjälp av stickmaskinen. Någon som är fattig och vill bilda sig önskar en bok. Någon som längtar bort från sin hemmiljö vill ha en cykel.¹⁸⁹ Många, många önskar att få ett eget hem, en ouppnåelig dröm för flertalet.

En dröm som förenar människor ur olika samhällsklasser är drömmen att få skriva litterärt och få det man skrivit publicerat. Detta kan liksom många andra drömmar och förhoppningar som uttrycks av brevskrivaren ses som en aspekt av moderniteten. Inte ens en bondson på sin ärvda gård behövde känna sig dömd till detta liv, utan kunde drömma om att bli författare.¹⁹⁰ Samtidigt som breven berättar om en verklighet full av många svårigheter, exempelvis för de arbetslösa eller sjuka, för familjer med tung försörjningsbörda och för unga människor utan medel som ville utbilda sig, så är de fulla av tron på möjligheten till ett annat liv – och att Selma Lagerlöf kunde hjälpa dem att nå fram till detta.

*

Sammanfattningsvis kan det mot bakgrund av den läshistoriska forskningsöversikten i detta kapitel konstateras att olika typer av brev varit en viktig, men också något omstridd läshistorisk källa. Vi betraktar breven både ur ett konstruktivistiskt och realistiskt perspektiv, och menar att de kan ses som ett intressant mikrohistoriskt material genom sina berättelser om läs- och skrivpraktikernas plats i människors vardagsliv. De studier som gjorts på beundrabrev till författare i olika tider visar på vissa likheter trots skilda kontexter: läsare identifierar sig med fiktiva karaktärer, använder sig av de känslor littera-

turen och författaren framkallar, tar ofta till litterariserande sätt att skriva och vill i många fall själva bli författare. Vissa återkommande retoriska mönster och formuleringar återkommer, exempelvis när det gäller att modellera sitt ärende, att konstruera sitt brev jag och att ursäkta sig. Brevskrivarna använder sig också av den information de har fått om författaren, både via hennes verk och genom medierade bilder. I det följande kapitlet fördjupas just hur Lagerlöfs olika författarroller och kändisskap blir en del av läsarnas förståelse av hennes verk.